

บทที่ ๒

ศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์ปฐมสมโพธิ

ความหมายของคำว่า “ปฐมสมโพธิ”

คำว่า “ปฐมสมโพธิ” มาจาก ปฐม + สมโพธิ ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต ฉบับพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ให้ความหมายของคำว่า “ปฐม” ไว้ว่า “ทีแรก, ก่อน, ครั้งแรก” คำว่า “ปฐม” ทีแรก, ที่หนึ่ง, ก่อน, แรก และให้คำแปลในภาษาอังกฤษไว้ชื่อว่า *first, foremost* เป็นต้น^{*} และให้ความหมายของ “สมโพธิ” ไว้ว่า “ความตรัสรู้พร้อม, ปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้, องค์เป็นเหตุตรัสรู้พร้อม”^๒ มาจาก ส + โพธิ เมื่อรวมกันแล้วแปลได้ความว่า “การตรัสรู้ครั้งแรก, การตรัสรู้พร้อมอันยอดเยี่ยม หรือการตรัสรู้พร้อมอันเลิศที่สุด ในที่นี้ ความหมายว่า “การตรัสรู้พร้อมอันยอดเยี่ยม” เหมาะสมที่สุด

ศักดิ์ศรี แยมันดดา ให้ทัศนะไว้ว่า

ชื่อคัมภีร์นี้มีปัญหาในการแปลอยู่บ้าง เพราะคำว่า “ปฐม” นั้น เป็นที่เข้าใจกันมาช้านานว่าหมายถึง “ครั้งแรก, ทีแรก, แรกเริ่ม” ฉะนั้นเมื่อจะแปลคำว่า ปฐมสมโพธิกถา (ปฐม + สมโพธิ + กถา) ก็แปลกันว่า “เรื่องราวของการตรัสรู้พร้อมครั้งแรก” ทำให้มีผู้สงสัยว่า “เมื่อมีการตรัสรู้ครั้งแรกแล้วก็น่าจะมีการตรัสรู้ครั้งที่สองที่สามอีกมิใช่หรือ” ซึ่งก็คงจะตอบยากเต็มที แต่ถ้าแปลคำว่า “ปฐม” เป็นอย่างอื่น ไม่ติดแบบติดคตินิยม คำว่า “ปฐม” อาจแปลอย่างอื่นก็ได้

หนังสือ *Pali-English Dictionary* ของ *Pali Text Society* หน้า ๔๐๒ แปลคำว่า ปฐม (*Pathama*) ว่า *Foremost* (ยอดเยี่ยม) เอาไว้ด้วยในความหมายหนึ่ง และหนังสือปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต

* พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต. (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๔๕๙.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๒.

ฉบับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, หน้า ๔๕๔ แปล
คำว่า ปฐม ว่า foremost, principal, chief, best ในความหมายอื่น ๆ
นอกจาก first และ earliest

ด้วยเหตุนี้ เมื่อคำนึงถึงความหมายของคำว่า "ปฐม" ในหลาย ๆ แห่งก็ย่อม
จะเห็นได้ว่า คำนี้แปลว่า "ยอดเยี่ยม" และ "เลิศที่สุด" ก็ได้ ฉะนั้นคำว่า
"ปฐมสมโพธิกถา" จึงสมควรแปลว่า "เรื่องราวของการตรัสรู้พร้อมอัน
ยอดเยี่ยม" มากกว่าจะแปลเป็นอื่น ซึ่งทำให้เกิดความสับสน

สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ ให้ความหมายไว้ว่า

การประกอบศัพท์ ปฐม + ส + โพธิ + กถา ปฐม = แรก ส = รวม
(เดิมหน้าพยัญชนะวรรค ปะ เปลี่ยน นฤคหิต เป็น ม), โพธิ มีความ
หมายได้หลายอย่าง คือ

(๑) ต้นโพธิ์ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้

(๒) "มรรค" ซึ่งคู่กับ "ผล"

(๓) สัพพัญญุตญาณ

(๔) พระนิพพาน

(๕) ชื่อ นาม

ในที่นี้หมายถึงความรู้แจ้ง ตามคำแปลข้อ (๓)

กถา = คำพูด ถ้อยคำ คำอธิบาย สมุดที่แต่งขึ้น ข้อประพันธ์

ปฐมสมโพธิกถา = เรื่องราวที่เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า หรือข้อ
ประพันธ์ที่เกี่ยวกับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

* ศักดิ์ศรี แฉ่มนัฒดา, วรรณวิทยา : รวมบทความทางวิชาการ พิมพ์เป็นที่ระลึกในวาระเกษียณ
อายุราชการ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๔๙.

* สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์, อุปรกรณ์วรรณคดีพุทธศาสนา คู่มือพระปฐมสมโพธิกถา, พิมพ์ครั้งที่
ที่ ๓, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๕), หน้า ๑.

เสมอ บุญมา ให้ความหมายว่า

ปฐมสมโพธิกถา แปลว่า "การกล่าวถึงการตรัสรู้พร้อมตั้งแต่ต้น" มาจาก คำว่า ปฐม - สมโพธิ (ส - โพธิ) - กถา ปฐมสมโพธิกถา ถ้าจะพูดให้เข้าใจอย่างง่าย ๆ ก็ได้แก่พุทธประวัติหรือเรื่องราวของพระพุทธเจ้า เริ่มตั้งแต่ การเข้าถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระมารดาเป็นต้น มาจนถึงการเสด็จ เข้าสู่ปรินิพพานนั่นเอง*

ชื่อคัมภีร์ปฐมสมโพธินี้ มีความแตกต่างกันอยู่หลายแห่ง เช่น ในปณามคาถาของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ผู้ตรวจชำระฉบับหลังสุดทรงระบุว่าชำระ คัมภีร์เก่าซึ่งมีชื่อเดิมว่า "ปจมาภิสมุโพธิ" หรือ "ปถมาภิสมุโพธิ" ตามภาษาบาลีว่า "ปจมา ภิสมุโพธิปุราณนาม" ซึ่งคล้ายกับคำศัพท์ที่ใช้อยู่ทั่วไปในคัมภีร์บาลีต่าง ๆ ที่กล่าวถึงการตรัสรู้ อันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า ว่า "ปจมาภิสมุโพธิ" มีความหมายถึง "การตรัสรู้ที่ยิ่งใหญ่อย่าง ยอดเยี่ยม" แต่ในนิคมคาถาตอนท้ายของคัมภีร์ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "ปจสมมุพุทธมมมโลสิ โข" (ดูหน้า ๓๑-๓๒) แปลว่า "พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๓ ได้ทรงสดับธรรมคือปฐมสมพุทธิ (ปจสมมุโพธิ)" ความแตกต่างของชื่อคัมภีร์นี้ต่างกันแต่เพียงรูปศัพท์ ทั้งนี้เพราะมีความ จำเป็นในเรื่องของคณะฉันท์มีการบังคับคำและสระเสียงสั้นเสียงยาว แต่ความหมายของศัพท์ ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ มีความหมายเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อที่เป็นข้อยุติ คือ ปจสมมุโพธิ หรือ ปฐมสมโพธิ ตรงกับฉบับล้านนาและฉบับอยุธยา และในคัมภีร์คั่นดวงศ^๑ ของพม่าปรากฏชื่อ คัมภีร์ปถมโพธิอยู่ด้วย แต่ไม่ระบุนายละเอียดหรือชื่อผู้แต่ง ส่วนฉบับภาษาไทยซึ่งสมเด็จพระ มหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงถอดความจากภาษาบาลีมาจนได้ ทรงเติม คำว่า "กถา" หมายถึง "เรื่องราว, คำพูด, การกล่าว" เข้าไปข้างท้ายเป็น "ปฐมสมโพธิกถา"

ดังนั้น จึงสรุปว่า ความหมายของคำว่า "ปฐมสมโพธิ" ในที่นี้ คือ "การตรัสรู้พร้อม ที่ยิ่งใหญ่ยอดเยี่ยม" ตรงกับเนื้อหาของเรื่องในการแต่งปฐมสมโพธิ ฉบับล้านนา ส่วนแรก

* เสมอ บุญมา, อรรถาธิบายและวิเคราะห์ศัพท์ในปฐมสมโพธิกถา, (กรุงเทพฯ : หจก.สำนัก พิมพ์ประกายพรึก, ๒๕๓๖), หน้า (ค).

^๑ Gandhavamsa, Journal of the PALI TEXT SOCIETY, Vol. II (1886), p. 75.

ที่แสดงประวัติของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ตอนก่อนประสูติ ครองมรทวารวิสัย เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ บำเพ็ญเพียรจนตรัสรู้ แสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ ซึ่งกล่าวพรรณนาการตรัสรู้อันยอดเยี่ยมของพระพุทธเจ้าไว้อย่างครบถ้วนบริบูรณ์

ประวัติความเป็นมาของคัมภีร์ปฐมสมโพธิ

คัมภีร์ปฐมสมโพธิ พรรณาเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติพระพุทธเจ้า เป็นคัมภีร์ในสายพุทธประวัติที่ได้รับความนิยมศึกษากันมาก เพราะเป็นวรรณคดีไพเราะใช้ภาษาได้ลละลวย ปฐมสมโพธิเป็นคัมภีร์ที่แพร่หลายอยู่ในประเทศไทย ลาว พม่า เขมร มอญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศไทยมีผู้สนใจศึกษากันมาก นิยมใช้เทศน์ในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เช่น วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอัฐมีบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา เป็นต้น เพื่อให้พุทธศาสนิกชนได้ทราบประวัติความเป็นมาของพระพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา ตลอดจนถึงหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า

เนื้อหาของปฐมสมโพธิ เป็นการรวบรวมข้อความเรื่องประวัติพระพุทธเจ้าจากพระไตรปิฎก อรรถกถาและปกรณ์ต่าง ๆ มารวมกันไว้ เป็นบันทึกเหตุการณ์ที่สำคัญในพระพุทธศาสนาตั้งแต่เริ่มต้นประวัติความเป็นมาของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ตอนก่อนประสูติ การเสด็จออกผนวช การบำเพ็ญเพียร ตรัสรู้ การประกาศพระศาสนา จนถึงปรินิพพาน และหลังจากพุทธปรินิพพาน

พุทธศาสนิกชนในประเทศไทยได้รับอิทธิพลจากการศึกษาคัมภีร์ปฐมสมโพธิเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากการแต่งคัมภีร์ปฐมสมโพธิเพิ่มเติมกันต่อ ๆ มาในยุคหลัง ทั้งที่เป็นภาษาบาลีและภาษาไทยก็มีหลายฉบับ หลายสำนวน มีการปรับปรุงดัดแปลงเพิ่มเติมเนื้อหาหรือย่อลงให้กระชับเพื่อให้เหมาะสมกับการนำมาใช้แสดงธรรมในโอกาสสำคัญต่าง ๆ นอกจากนี้ยังได้สะท้อนเรื่องราวของเนื้อหาของคัมภีร์นี้ออกมาในรูปของการสร้างพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ตามเนื้อเรื่องในปฐมสมโพธิ และการสร้างจินตนาการของจิตรกรในการสร้างสรรค์ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถ พระวิหาร ตามวัดต่าง ๆ หลาย ๆ แห่ง จะมีภาพจิตรกรรมแสดงเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติพุทธเจ้าและพระสาวกเป็นเรื่องเป็นตอน ตามคัมภีร์ปฐมสมโพธิ

ดังเช่นที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามและวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น

จากการศึกษาค้นคว้าได้พบคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ภาษาบาลี ได้พบต้นฉบับต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก แต่พอจะสรุปได้ว่า มีอยู่ ๕ สำนวนด้วยกัน แบ่งเป็น ๓ ฉบับตามยุคสมัยที่แต่ง คือ ฉบับล้านนามี ๑ สำนวน ฉบับอยุธยา มี ๑ สำนวน และฉบับรัตนโกสินทร์มี ๓ สำนวน ซึ่งผู้วิจัยจะกล่าวถึงตามลำดับดังต่อไปนี้

ฉบับล้านนา

สำนวนแรก ฉบับล้านนา

ปฐมสมโพธิ สำนวนนี้แต่งขึ้นในล้านนา ราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ผู้แต่งคือพระสุวณณรังสี พระเถระชาวล้านนา มีเนื้อหาเริ่มเรื่องตั้งแต่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต จนถึงตรัสรู้แสดงอัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ แบ่งเป็น ๙ ตอนหรือ ๙ ปริเฉท คือ

- (๑) ดุสิตปริวัตต - คพุภาณิกุขมนปริวัตต
- (๒) ลกุขณปริวัตต
- (๓) ราชาภิเสกปริวัตต
- (๔) มหาภิณิกุขมนปริวัตต
- (๕) ทุกกรกิริยาปริวัตต (ทุกกรจริยา-)
- (๖) มารวิชัยปริวัตต
- (๗) อภิสมุโพธิปริวัตต
- (๘) พุรหุมขุณเณสนปริวัตต
- (๙) ธมฺมจกุกุปฺวตฺตนปริวัตต*

ต้นฉบับล้านนาที่ค้นพบเป็นของวัดโหล่นหิน อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง มี ๒ ฉบับ ฉบับแรก ระบุว่าสร้างขึ้นเมื่อจุลศักราช ๙๓๖ ปีมะกา(ไทยว่าปีจอ) เดือนยี่ แรม ๑๐ ค่ำ ตรงกับพุทธศักราช ๒๑๑๙ จารด้วยอักษรธรรมล้านนา มี ๓ ผูก คือ ผูกที่ ๑, ผูกที่ ๒, และ

* ดู Coedes, G. Une vie indochinoise du Buddha: la Pathamasambodhi, (1968), p. 222.

ผูกที่ ๓ ฉบับที่ ๒ ระบุว่าสร้างเมื่อจุลศักราช ๙๕๔ ปีเถาะ อัฐศก ตรงกับพุทธศักราช ๒๑๓๕ จารด้วยอักษรธรรมล้านนา มี ๓ ผูก คือ ผูกที่ ๑ ผูกที่ ๓ และผูกที่ ๔ ชาติผูกที่ ๒ ศูนย์ส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ถ่ายไมโครฟิล์มไว้ทั้ง ๒ ฉบับ ผู้วิจัยได้นำสำเนาไมโครฟิล์มทั้ง ๒ ฉบับ มาศึกษาเปรียบเทียบกับฉบับอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ซึ่งจะกล่าวถึงในการเปรียบเทียบต่อไป

มีการสำรวจครั้งสุดท้าย เมื่อวันที่ ๒๓ สิงหาคม ๒๕๔๐ ณ หอสมุดแห่งชาติ รัชมังคลาภิเษก จังหวัดเชียงใหม่ พบเอกสารคัมภีร์ใบลานที่เก่าแก่ที่สุดคือเรื่อง "ปฐมสมโพธิ"^๕ ที่เป็นภาษาบาลีมี ๒ ผูก เรียงขึ้นในปัจจุศักราช ๙๓๒ ตรงกับปีพุทธศักราช ๒๐๑๓ มีอายุ ๕๐๐ กว่าปี ผูกที่ ๑ ใบลานกว้าง ๔.๗ เซนติเมตร ยาว ๕๒ เซนติเมตร มีจำนวน ๔๗ หน้า ลาน ผูกที่ ๒ ขนาดใบลานกว้าง ๔.๗ เซนติเมตร ยาว ๕๒ เซนติเมตร จำนวน ๔๙ หน้า ลาน สันนิษฐานว่ามาจากวัดศรีบุญเรืองท่าสอย อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่

ผู้วิจัยได้นำสำเนาไมโครฟิล์มของคัมภีร์ใบลานทั้ง ๒ ผูกดังกล่าว มาศึกษาวิเคราะห์ พบว่า ผูกที่ ๑ เลขที่ ๖๖๗/๒ ลานปกระบุชื่อคัมภีร์ว่า "ปฐมสมโพธิ ๙๓๒ ผูก ๑" เนื้อหาในผูกนี้มี ๔ ปริจเขต รวม ๔๗ หน้า ลาน คือ ความตอนสุดท้ายของลกฺขณปริศคาหนปริวัตต ราชากิเลกปริวัตต มหาภิกษุขมนปริวัตต และตอนต้นทุกกรกิริยาปริวัตต เมื่อนำมาสอบทานกับฉบับวัดโหลหินมีเนื้อหาตรงกัน แต่การแบ่งเนื้อหาในแต่ละผูกไม่เท่ากัน ฉบับนี้จัดว่าเป็นฉบับที่เก่าที่สุดที่พบอยู่ในขณะนี้

ผูกที่ ๒ เลขที่ ๖๖๗/๓ ข ลานปกระบุชื่อคัมภีร์ว่า "ปฐมสมโพธิ ๓ วัดศรีบุญเรืองท่าสอย" เนื้อหาปะปนกัน หน้าลานที่ ๑-๕ เป็นตอนต้นราชากิเลกปริวัตต หน้าลานที่ ๖ เป็นต้นไป เป็นตุลิตปริวัตต คหุภิกษุขมนปริวัตต ลกฺขณปริศคาหนปริวัตต พิจารณาตัวอักษรพบว่าฉบับนี้น่าจะจารภายหลังผูกแรกหลายปี เพราะเส้นจารแตกต่างกัน ลักษณะการจารตัวอักษรในผูกแรกจะใช้ตัวอักษรธรรมล้านนาโบราณซึ่งใกล้เคียงกับอักษรมอญ ส่วนผูกที่ ๒ ลักษณะการจารตัวอักษรจะใกล้เคียงอักษรธรรมล้านนาที่ใช้กันอยู่ปัจจุบัน

^๕ ไพฑูรย์ ดอกบัวแก้ว, บทความเรื่อง ปฐมสมโพธิ เอกสารใบลานที่เก่าแก่ที่สุดในล้านนา หนังสือพิมพ์สยามรัฐ ข่าวกรุง ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๙๐ วันอาทิตย์ที่ ๒๓ สิงหาคม ๒๕๔๑, หน้า ๕.

ในฉบับล้านนา เนื้อเรื่องจบเพียงแสดงธรมจักรกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ จนได้ บรรจุมรรคผล มีข้อความลงท้ายว่า “ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนสุตฺโต นวโม นิฏฺฐิตอ” และว่า “ปจฺมสมฺโพธิปกรณํ นิฏฺฐิตํ ปริปฺพณํ”

จากคำลงท้ายดังกล่าวแสดงว่า เนื้อความในฉบับล้านนาจบเพียงเท่านี้ซึ่งตรงกันกับ เนื้อเรื่องของลลิตวิสูตระ พุทธประวัติของฝ่ายมหายานก็จบเพียงแค่อบรมจักรพรรตปริวรรต เช่นกัน ความจริงเนื้อหาที่จบลงในตอนที่ทรงแสดงธรรมจักรกัปปวัตตนสูตรเป็นข้อยุติที่ตรงกับ ชื่อของคัมภีร์ ที่มีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อที่จะแสดงเรื่องราวการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าในช่วงต้น พุทธกาลเท่านั้น การที่มีเนื้อความต่อมาจากปรินิพพานและแจกพระบรมสารีริกธาตุในฉบับ ขุขุยาหรือปัญญาอันตรธานกาลในฉบับรัตนโกสินทร์เป็นการเพิ่มเติมเข้ามาในภายหลังทั้งสิ้น

ประวัติผู้แต่งฉบับล้านนา

ปฐมสมโพธิ จำนวนแรกที่แต่งในล้านนา สันนิษฐานกันว่าผู้แต่งคือพระสุวณฺณรังสี พระเถระชาวเชียงใหม่ ที่สันนิษฐานเช่นนี้เพราะว่าในปฐมสมโพธิฉบับภาษาบาลี ที่อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๓๖๙/๑-๗ ด้ว้ ๑๒๙ ฐัน ๔/๒ จารเมื่อจุลศักราช ๑๐๘๒ (พุทธศักราช ๒๒๖๓) เส้นจารอักษรธรรมล้านนา มีจำนวน ๗ ผูก ผูกละ ๒๖ หน้าลาน ๆ ละ ๕ บรรทัด ขนาดกว้าง ๔ เซนติเมตร ยาว ๕๓.๖ เซนติเมตร ห่อผ้าลายดำ ไม้ประกับธรรมดา ใบลาน มีสภาพเก่าชำรุดมาก มีอายุการจารตรงกับสมัยขุขุยา ระบุชื่อผู้แต่งไว้ว่า พระสุวณฺณรังสี ซึ่งไม่ใช่คนเดียวกับผู้แต่งฉบับหลังตามที่สุภาพรรณ ณ บางช้าง กล่าวไว้ว่า

อย่างไรก็ตามมักมีผู้กล่าวว่า ปฐมสมโพธิ จำนวนที่ ๑ นี้ เป็นผลงานของ พระภิกษุชาวล้านนา นามว่า พระสุวณฺณรังสี ความเห็นนี้น่าจะเกิดจากความเข้าใจผิด สับสนกับพระสุวณฺณรังสี ซึ่งเป็นฉายานามของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ที่ระบุไว้ในตอนท้ายของ ปฐมสมโพธิฉบับจำนวนที่ ๒ ความเห็นที่ต่างไป คือ ความเห็นของณัฐวณฺณี สุทธิสงคราม กล่าวว้ว่า “เรื่องปฐมสมโพธิกถานี้เดิมได้มีผู้แต่งไว้เป็นภาษาบาลี สันนิษฐานว้ว่า

๑ ดู Coedes, G. (1968), p. 222.

คงเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และได้มีผู้แปลไว้เป็นภาษาไทย" ความเห็นนี้ไม่ถูกต้องเพราะมีหลักฐานต้นฉบับคัมภีร์ใบลานที่เสนอข้างต้น แสดงว่า คัมภีร์ปฐมสมโพธิฉบับที่ ๑ ต้องแต่งก่อน พุทธศักราช ๒๑๓๕^{๑๐}

พระสุวรรณรังสี เป็นพระเถระชาวล้านนา มีชีวิตอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๑-๒๒ ประวัติความเป็นมาที่แน่นอนไม่ปรากฏชัดเจน มีเพียงหลักฐานที่พอจะสันนิษฐานได้อยู่ ๒ แห่ง คือ แห่งแรก คือ ปรากฏในคำชี้แจงของ ร.ต.ท.แสง มนวิthur ผู้แปลคัมภีร์ชินกาลมาลีปกรณ์ กล่าวไว้ว่า "พบพระพุทธรูปยืนสมัยเชียงแสนที่วัดศรีดอนชัย อำเภอเชียงของ จังหวัดเชียงราย ที่ฐานพระมีจารึกอักษรไทยเขียนใหม่ อ่านได้ความว่า "ปีเต่าสี่ เดือน ๘ แรม ๗ ค่ำ วันเสาร์ ไท กัดไ้ ได้ฤกษ์ ๒๓ ตัว เทวฤกษ์ สักขาด(ศักราช)ได้ ๘๙๔ พุทธศาสนาพันแล้วได้ ๒๐๗๒ แลสุวรรณรังสีอุกสิมบุญขุสร้าง"^{๑๑}

แห่งที่ ๒ มีอยู่ในคำอธิบายหนังสือสังคิตยวงศ์ ซึ่ง กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้ว่า "พระสุวรรณรังสี แต่งที่เมืองเวียงจันทน์ เรื่อง ๑ ฎีกา คันถาภรณ์วิตถาร อธิบาย คัมภีร์คันถาภรณ์ ที่ว่าด้วยนิบาตศัพท์ต่าง ๆ แต่งเมื่อ พ.ศ. ๒๑๒๘"^{๑๒}

เมืองเวียงจันทน์ เดิมเป็นอาณาจักรล้านช้าง หรือศรีศตนาคนุต มีการติดต่อกับ ล้านนา และพม่า (พุกาม) ทั้งด้านการเมืองและการเผยแผ่พระพุทธศาสนา คัมภีร์คันถาภรณ์ แต่งในประเทศพม่า ไม่ปรากฏผู้แต่ง ส่วนฎีกาคันถาภรณ์วิตถาร แต่งในเวียงจันทน์หรือ ล้านช้าง แสดงว่าในอาณาจักรทั้ง ๓ มีการติดต่อสื่อสารและเผยแผ่ศาสนาถึงกันอย่างต่อเนื่อง คัมภีร์ปฐมสมโพธิที่สันนิษฐานกันว่าแต่งในล้านนาดังกล่าว ทำให้สันนิษฐานได้ว่า ชื่อ

^{๑๐} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วิวัฒนาการวรรณคดีบาฬีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๑๕๘.

^{๑๑} แสง มนวิthur ผู้แปล, ชินกาลมาลีปกรณ์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ : ๒๕๑๗), หน้า (๕๔)-(๕๕).

^{๑๒} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สังคิตยวงศ์, คำอธิบายหนังสือสังคิตยวงศ์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมลเถระ) วัดพระเชตุพน ๙ (กรุงเทพฯ : หจก.ศิวพร ๒๕๒๑), หน้า ๕.

พระสุวณณรังสี เหล่านี้ทั้งหมดอาจเป็นคนเดียวกันได้ (หรืออาจเป็นคนละคน เพราะผู้แต่งฎีกา คันถาภรณ์วิตถาร ห่างกันเกือบ ๑๐๐ ปี) เพราะเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกัน แต่สถานที่แต่ง ต่างกัน อาจเป็นเพราะการเดินทางไปศึกษาและเผยแพร่ศาสนาก็เป็นได้ นอกจากนี้ยังไม่พบ หลักฐานอื่นที่ชัดเจนกว่านี้ จึงพอสรุปได้ว่า ผู้แต่งคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ฉบับภาษาบาลี คนแรก คือ พระสุวณณรังสี พระเถระชาวล้านนา ซึ่งมีชื่อเป็นสมณฉายาของผู้แต่งฉบับหลัง

มีชื่อผู้แต่งปฐมสมโพธิในล้านนาอีกชื่อหนึ่งที่ปรากฏขึ้นมาใหม่ คือ พระสิริสัทธัมม รังสี วัดนารายบรรพต เมืองเชียงแสน (ชยบุรี) แต่งขึ้นเมื่อ จ.ศ.๙๔๓ (พ.ศ.๒๑๒๔) กลุยานิกาย จารเมื่อ จ.ศ.๙๗๙ (พ.ศ.๒๑๖๐) ห่างจากปีที่รจนาเพียง ๓๖ ปีเท่านั้น ปัจจุบัน ต้นฉบับอยู่วัดดวงดี** พระสิริสัทธัมมรังสี ผู้แต่งปฐมสมโพธิ พุทธาภิเชกคาถา เป็นคนละคน กันอย่างแน่นอน เพราะปีที่แต่งซึ่งระบุไว้ในต้นฉบับมีอายุห่างจากปฐมสมโพธิ ฉบับล้านนา มาก ผู้วิจัยยังไม่สามารถหาต้นฉบับคัมภีร์พุทธาภิเชกคาถามาตรวจสอบได้

ฉบับอยุธยา

จำนวนที่ ๒ ฉบับอยุธยา

คัมภีร์ปฐมสมโพธิ ฉบับอยุธยา พบฉบับที่สมบูรณ์ ๑ ฉบับ ในหอพระมณเฑียร ธรรม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในพระบรมมหาราชวัง เลขที่ ๘๒๕ ตู้ ๘ ชั้น ๑ ชื่อคัมภีร์ ปฐมสมโพธิ วิตถาร ฉบับครูเดิม (ทองใหญ่ ร.๑) จารสมัยรัชกาลที่ ๑ พ.ศ.๒๓๓๑ เส้นจาร อักษรขอม ภาษาบาลี มีจำนวน ๑๗ ผูก หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๔๐-๕๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕.๘ เซนติเมตร ยาว ๕๘.๒ เซนติเมตร ผ้าห่ออัดสีแดง ฉลากงาแกะสลัก ไม้ประกับทองทึบ ใบลานอยู่ในสภาพดี ผู้วิจัยได้ขอพระราชทานพระราชานุญาตสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ให้หอสมุดแห่งชาติถ่ายไมโครฟิล์มมาศึกษา เปรียบเทียบ พบว่าลานที่ ๒ ต่อจากลานปก มีคำปรารภบอกความเป็นมาไว้ดังนี้

** บำเพ็ญ ะวิน, ธัมมประวัติ : คัมภีร์เพื่อพุทธภาวะ, เอกสารหมายเลข ๖ ประกอบการประชุมทางวิชาการเรื่องวรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา ครั้งที่ ๒, (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๒๑), หน้า ๘.

ศุภมัสดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วได้ ๒๓๓๑ พระวัสสา ปิวอก
 สัมฤทธิศก ครั้งเมื่อตั้งพระนครรัตนโกสินทรอินทอยุธยาณัน สมเด็จพระ
 พระมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์เจ้าบรมกรมวิกรมราชาธิบดีเจ้าผู้เป็นพระเชษฐา และ
 สมเด็จพระอนุชาธิราช ทั้งสองพระองค์ทรงพระราชศรัทธา
 ปราบนาพระปรมาภิไธยมาสัมโพธิญาณ ทรงพระอุตสาหะทะนุบำรุง
 พระบวรพุทธศาสนา เป็นศาสนูปถัมภ์ ให้ประชุมพระสงฆ์เถรานุเถระ
 อันรู้พระไตรปิฎก ๒๑๘ พระองค์ ราชบัณฑิต ๓๒ คน พร้อมกันในพระ
 มหาสุวรรณมณฑป ณ วัดพระศรีสรรเพชญ์ธานีพพานาราม ชำระพระไตร
 ปิฎกพระบาทและพระอรชรกถา ฎีกาและอนุฎีกา โยชนาและทีปนีทั้ง
 ปวง แต่บรรดาที่มีอักษรและบทอันพิรุณัน ดูสอบกันตงดัดแปลงให้
 ถูกต้องให้มีอรรถพิชญนะอันบริสุทธิ์บริบูรณ์แล้วให้จำลองขึ้นลานใหม่
 ตกตัวหนึ่งหลดลัดปราศจากเส้นหมึก ปิดทองทึบ ปิดทองใบปก ห่อ
 คัมภีร์หน้ายก เชิญเข้าไว้ในเยววมณฑปรัตนมุตตาอันประดิษฐานในพระ
 มหาสุวรรณมณฑปมนตรีธรรม ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม อุทิศส่วน
 พระราชกุศลนี้ให้แก่สรรพสัตว์ในอนันตจักกวาท ปถมสัมโพธิคัมภีร์นี้
 ๒๐ } ผูก ๑๑ } ผูก หลวงธรรมมาภิบาลกับมหาสุก ชำระ ลบ ทาน
 นายทองรัก ขนาดเล็ก จำลอง นายดุล ราชบัณฑิต ให้สำเร็จ ฯ

คำปรารภในต้นฉบับตัวเขียนคัมภีร์ใบลานฉบับครูเดิมดังกล่าวข้างต้นนี้ ทำให้ทราบ
 ว่าเป็นฉบับที่รวบรวมมาจากครั้งกรุงศรีอยุธยา มีการตรวจชำระตัวอักษรและข้อความเพียง
 เล็กน้อยแล้วคัดลอกตามต้นฉบับเดิม ผู้วิจัยจึงจัดเข้าเป็นฉบับอยุธยา คัมภีร์ปฐมสมโพธิ
 ฉบับอยุธยา มีเนื้อเรื่องอยู่ ๑๗ ประการด้วยกัน คือ

๑. ตูลิตปริวัตต
๒. คพุภานิกุขมนปริวัตต
๓. ลกขณปริวัตต
๔. ราชากิเสกปริวัตต
๕. อภินิกรรมนปริวัตต
๖. ทุกกรกิริยาปริวัตต
๗. พุทธบุชาปริวัตต

๘. มารวิชัยปริวัตต
๙. อภิสุมโพธิปริวัตต
๑๐. โพธิสพพณฺณปริวัตต
๑๑. ทุรหมมขุเมตสนปริวัตต
๑๒. ธมฺมจกฺกนุปาวตฺตนปริวัตต
๑๓. ปณฺจสฺตสากิยปทุพฺพชฺชาปริวัตต
๑๔. เทสนาปริวัตต
๑๕. นิพฺพานสุตฺต
๑๖. ธาตุกถา
๑๗. มารพฺนฺธ

ปฐมสมโพธิ ฉบับอยุธยา ซึ่งมีอยู่ก่อนหน้าฉบับครุเดิม มีกระจัดกระจายอยู่หลายแห่ง บางฉบับมีไม่ครบปรากฏเพียงบางผูก ซึ่งผู้วิจัยยังไม่พบฉบับสมบูรณ์ที่สามารถเทียบเคียงกับฉบับที่พบในหอพระมณเฑียรธรรมได้ แต่มีพบเป็นบางผูกตามที่เสฐียรพงษ์ วรรณปก ระบุไว้ว่า

ปฐมสมโพธิ ไม่ระบุผู้แต่ง แต่ระบุผู้สร้าง ๒ ฉบับ คือ มหาปัญญาเทวภิกษุ สร้าง พ.ศ. ๒๒๓๓ รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชฉบับหนึ่ง สมิทรมทองเหล็ก สร้าง พ.ศ. ๒๒๙๒ รัชกาลพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศรั้วฉบับหนึ่ง และไม่ปรากฏผู้แต่งและผู้สร้างอีกหลายสำนวน**

ประวัติผู้แต่งฉบับอยุธยา

สำนวนนี้ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง คงมีการแต่งเพิ่มเติมต่อจากฉบับล้านนา อาจแต่งคนเดียวหรือแต่งกันหลายคนก็เป็นได้ ดังจะเห็นได้จากมีเนื้อหาเพิ่มขึ้นจากสำนวนล้านนา เดิมมีอยู่ ๙ ปริจเฉท แต่งเพิ่มขึ้นอีก ๘ ปริจเฉท รวมเป็น ๑๗ ปริจเฉท เกษม บุญศรี มีความเห็นว่า

** เสฐียรพงษ์ วรรณปก, พุทธศาสนา : ทัศนะและวิจารณ์, (กรุงเทพ ฯ : อมรินทร์ พริ้นติ้งกรัฟ), หน้า ๒๕๘.

ครั้งกรุงศรีอยุธยาโบราณ ปรากฏว่ามีหนังสือปฐมสมโพธิ ภาษาบาลีอยู่
 ตอนหนึ่ง เป็นตอนต้นของปฐมสมโพธิ และมีอยู่ตอนเดียวเท่านั้น จะ
 แต่งกันครั้งกรุงเก่า หรือจะได้มาจากไหน ก็ทราบไม่ได้ เพราะไม่ได้บอก
 ไว้ จึงขอทักท้วงเออว่าน่าจะรวบรวมกันในยุคนั้นเอง เพราะก่อนนั้นไม่มี
 อย่างนี้*

ความเห็นดังกล่าวนี้ไม่ถูกต้องอย่างแน่นอน เพราะตามหลักฐานที่ปรากฏ คัมภีร์
 ปฐมสมโพธิสำนวนแรกปรากฏอยู่ในล้านนามีก่อนหน้านั้นหลายปี ผู้แต่งปฐมสมโพธิองค์
 แรกจึงมิใช่อยู่ในสมัยอยุธยา และไม่มีหลักฐานระบุว่าผู้แต่งฉบับอยุธยาคือใคร

ฉบับรัตนโกสินทร์

สำนวนที่ ๓ ฉบับรัตนโกสินทร์ มี ๓ สำนวน คือ

ฉบับรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๑ พบอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ คือ ต้นฉบับตัวเขียน
 ชื่อคัมภีร์ปฐมสมโพธิ วิจารณ์ ฉบับรดน้ำดำเอก เลขที่ ๒๑๙๕ ตู๋ ๑๐ ชั้น ๑/๒ เส้นจาร
 อักษรขอม ภาษาบาลี มีจำนวน ๑๘ ผูก หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๘๐-๙๐ ตัว
 อักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕.๕ เซนติเมตร ยาว ๕๘ เซนติเมตร ผ้าห่อผ้าดิบ ฉลากทอง
 เหลือง มีผ้าัดตบออกชื่อคัมภีร์ ไม้ประกบงาเขียวลายตุ่น เป็นหนังสือสำหรับหอหลวง
 เส้นจารสวยงามมาก

คัมภีร์ใบลานฉบับรดน้ำดำเอกนี้ เป็นหนังสือที่สร้างไว้สำหรับหอหลวง หน้าลานปก
 เขียนลายรดน้ำดำเอก ปิดทอง ปกครองมีข้อความเป็นตัวอักษรขอมไทยว่า "ข้าพระพุทธเจ้า
 นายเอี่ยม จำลอง" ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์ต้นฉบับตัวเขียนฉบับนี้ พบว่ามีเนื้อหาเพิ่มขึ้นมา
 ๑ ปริจเฉท คือ วิวามงคล ปริจเฉทที่ ๑ นอกนั้นข้อความและชื่อปริจเฉทตรงกับฉบับอยุธยา
 เมื่อเทียบเคียงกันแล้วสรุปได้ว่า ส่วนที่เพิ่มขึ้นมา ๑ ปริจเฉทนั้น คงเป็นสำนวนของสมเด็จพระ
 พระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
 ชิโนรส ทั้งนี้เพราะสำนวนภาษาและลีลาการแต่ง คล้ายกับสังคดียวงศที่สมเด็จพระพนรัตน์

* เกษม บุญศรี, คำบรรยายภาษาไทยชั้นสูงของชุมนุมภาษาไทยของคุรุสภา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, ๒๕๑๘), หน้า ๑๘๓-๑๘๔.

แต่งไว้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงสำนวนภาษาไว้ในการเปรียบเทียบคัมภีร์ปฐมสมโพธิสำนวนต่าง ๆ
ต่อไป

ส่วนฉบับรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๒ อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ เลขที่ ๒๒๓๓ ฐ์ ๑๐
ชั้น ๒/๒ ชื่อคัมภีร์ปฐมสมโพธิ วิจารณ์ ฉบับทองน้อย ร.๓ เส้นจาร อักษรขอม ภาษาบาลี
มีจำนวน ๒๒ ผูก (ผูกที่ ๑, ๑๒, ๑๖ มีอย่างละ ๒ ผูก คือ ผูก ๑ ก, ผูก ๑, ผูก ๑๒ ก, ผูก
๑๒, ผูก ๑๖ ก และผูก ๑๖) หน้าละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๘๐-๙๐ ตัวอักษร กว้าง ๕.๕
เซนติเมตร ยาว ๕๘.๕ เซนติเมตร ผ้าห่อขัดลัด ไม้ประกบปลายทองจีน โบราณอยู่ในสภาพดี
มีเนื้อเรื่องมากกว่าฉบับครูเดิม ๕ ปริจเฉท ส่วนที่เพิ่มขึ้นมา คือ

๑. วิวาหมงคล ปริจเฉทที่ ๑ ก (ตรงกับฉบับของสมเด็จพระพนรัตน์)
๒. อภุชเณสธาตุกถา ปริจเฉทที่ ๑๒ ก
๓. พิมพากิลลาปกถา ปริจเฉทที่ ๑๖ ก
๔. เทโวโรหนกถา ปริจเฉทที่ ๑๘
๕. ธาตุนิพพานกถา ปริจเฉทที่ ๒๒

ส่วนที่เพิ่มเข้ามาคงมีการแต่งเพิ่มเติมขึ้นภายหลัง เพราะนอกจากทั้ง ๕ ปริจเฉท
ที่เพิ่มเข้ามา ทั้ง ๑๗ ปริจเฉทในฉบับทองน้อยนี้ มีเนื้อเรื่องตรงกับฉบับครูเดิมทั้งสิ้น ฉบับ
ที่ ๒ นี้คงจารในระหว่างสมัยรัชกาลที่ ๑ - ๓ ห่างจากฉบับครูเดิมประมาณไม่เกิน ๕๗ ปี (ช่วง
ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๓๑-๒๓๘๗) ก่อนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
จะทรงชำระฉบับหลังสุด แม้การนับปริจเฉทก็ยังซ้อนกัน คือ มีปริจเฉทที่ ๑ และ ๑ ก, ที่ ๑๒
และ ๑๒ ก, ที่ ๑๖ และ ๑๖ ก ฉบับแรกจบลงที่ปริจเฉทที่ ๑๗ ฉบับหลังเพิ่มปริจเฉทที่ ๑๘
เข้ามาแล้ว นับรวมกับ ๓ ปริจเฉทที่แทรกเข้ามาข้างต้น จึงไปข้ามจบที่ปริจเฉทที่ ๒๒ (ดู
ตารางเปรียบเทียบที่ ๒ หน้า ๕๔) มิได้เรียงกันไปตามลำดับ เห็นได้ชัดเจนว่ามีการเพิ่มขึ้นใน
ภายหลังอย่างแน่นอน ผู้แต่งเพิ่มเติมมิได้เปลี่ยนแปลงชื่อและเลขลำดับปริจเฉทของสำนวน
เดิม กรณีนี้ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นความตั้งใจของผู้แต่งเพิ่มที่ไม่แต่จะต้องของเก่า ยังคงไว้ตามเดิม
ส่วนที่แทรกเพิ่มขึ้นมาใหม่ใช้วิธีดังกล่าวเพื่อแสดงให้เห็นว่าเป็นส่วนที่แต่งขึ้นใหม่

คัมภีร์ฉบับที่ ๒ นี้ ตรงกับที่เสฐียรโกเศศ และส. ลาลิตุล ระบุไว้ในคำแถลง ในการ
พิมพ์ปฐมสมโพธิกถา เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๘ ว่า

หนังสือคัมภีร์พุทธศาสนาภาษาบาลีที่ให้ ชื่อว่า "ปฐมสมโพธิกถา" พบฉบับที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติแต่ ๒ ส่วนวน ส่วนวนที่ ๑ มี ๒๒ ปริจเจท คือ ๑.วิวานมกคตปริวัตต์ ๒. ตุสิตปริวัตต์ ๓. คัพภานิกขมนปริวัตต์ ๔. ลักขณปริคคาหกปริวัตต์ ๕. ราชาภิเชกปริวัตต์ ๖. มหาภินิกขมนปริวัตต์ ๗. ทุกกรกิริยาปริวัตต์ ๘. พุทธนุชาปริวัตต์ ๙. มารวิชัยปริวัตต์ ๑๐. อภิสัมโพธิปริวัตต์ ๑๑. โทธิสัพพัญญุปริวัตต์ ๑๒. อัญญุเกสธาตुปริวัตต์ ๑๓. พรหมัชฌเณสนปริวัตต์ ๑๔. ธัมมจักกปริวัตต์ ๑๕. ทิมพาพิลาปปริวัตต์ ๑๖. สักยบรรพชาปริวัตต์ ๑๗. เทคนาปริวัตต์ ๑๘. เทโวโรหนปริวัตต์ ๑๙. มหานิพพานปริวัตต์ ๒๐. ธาตุวิภังขปริวัตต์ ๒๑. มารพันธปริวัตต์ ๒๒. ธาตุอันตรธานปริวัตต์ ส่วนวนแรกนี้ไม่ได้บอกไว้ว่าใครแต่งและแต่งที่ไหน แต่ตั้งแต่เมื่อไร ได้ความน้อยหนึ่งในปณามคาถาซึ่งผู้แต่งคัมภีร์หลังจากที่จักกล่าวต่อไปว่า ได้ชำระถ้อยคำและข้อความวิปลาดในหนังสือปฐมสมโพธิกถาของเก่าเท่านั้น^{๖๖}

เนื้อหาเพิ่มขึ้นอีก ๕ ปริจเจท รวมเป็น ๒๗ ปริจเจทนี้ ในจำนวน ๕ ปริจเจทหลังที่เพิ่มขึ้นในระหว่างต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ก่อนที่จะมีฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อาจเป็นผลงานของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ตามที่ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม สันนิษฐานไว้ว่า "เรื่องปฐมสมโพธิกถานี้ เดิมได้มีผู้แต่งไว้เป็นภาษาบาลีสันนิษฐานว่าคงเป็นนิพนธ์ของสมเด็จพระวันรัตน์ พระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และได้มีผู้แปลไว้เป็นภาษาไทย"^{๖๗}

ส่วนเกษม บุญศรี มีความเห็นว่า

^{๖๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิกถา พิมพ์ในงานศพนางจันทร์ ฉิมไพบูลย์, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๘๗), หน้า ๑.

^{๖๗} ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระประวัติและพระนิพนธ์ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรบริวาร, ๒๕๑๕), หน้า ๔๙๖.

ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้มีสำนวนบาลีเข้าใจว่า สมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระอาจารย์ในสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกในรสรณาไว้ มีเนื้อความบริบูรณ์เท่าที่ปรากฏในภาษาไทย เหตุที่เข้าใจเช่นนี้ก็เพราะท่านองค์นี้แต่งหนังสือบาลีไว้มากเรื่องด้วยกัน เช่น สังคิตยวงศ์ ว่าด้วยประวัติศาสตร์ และจุลยุทธกาลวงศ์ ว่าด้วยพงศาวดารไทย เป็นต้น ทั้งสำนวนและวิธีรวบรวมก็แนวเดียวกัน จึงที่กัทักเอาหรือขอเดาว่าเป็นท่านผู้นี้รจนานา^{๑๑}

สมเด็จพระพนรัตน์ ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นพระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อาจจะแต่งเพิ่มเติมเพียงบางส่วน ในจำนวน ๕ ปริเฉทที่เพิ่มขึ้นมาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๑-๒ รว พ.ศ. ๒๓๓๑-๒๓๕๗ ก่อนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสจะทรงชำระก็เป็นได้

ผู้วิจัยได้นำคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ฉบับรัตนโกสินทร์ สำนวนแรก มาศึกษาเปรียบเทียบ พบว่ามีความเป็นไปได้อย่างยิ่งว่า ส่วนที่เพิ่มขึ้นมาในจำนวน ๕ ปริเฉท คงเป็นผลงานของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน พระอาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสรณาไว้ เพราะดูจากสำนวนเนื้อหาและลักษณะการแต่งใกล้เคียงกับสังคิตยวงศ์ สังเกตได้จากการเริ่มต้นพรรณนาความในวิวาหมงคล ปริเฉทที่ ๑ ท่านกล่าวถึงพระโพธิสัตว์อยู่ครองเรือน ๒๙ ปี จึงเสด็จออกมหาภิเนษกรรม ทรงบำเพ็ญเพียร ๖ ปี ตรัสรู้ ประกาศพระศาสนา ปรีนิพพาน เหตุการณ์หลังพุทธปรินิพพาน ตอนก่อนที่จะทำสังคายนา พระมหากัสสปะ พระเจ้าอชาตศัตรู เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายต้องการจะฟังอัมมจักกัปปวัตตนสูตร จึงอาราธนาให้พระอานนท์แสดงให้ฟัง สำนวนภาษาบาลีใกล้เคียงกับสังคิตยวงศ์ที่สมเด็จพระพนรัตน์แต่งไว้ ข้อความในปริเฉทนี้มีความยาวถึง ๓๖ หน้าลาน (ยาวกว่าปกติที่กำหนดไว้ว่า ผูกหนึ่งไม่เกิน ๒๔ หน้าลาน) และยังไม่เคยมีปรากฏในที่อื่นมาก่อนหน้านี้ ผู้วิจัยจะปริวรรตต้นฉบับตัวเขียน ฉบับรดน้ำคำเอก เลขที่ ๒๑๖๖ บางตอน เป็นอักษรไทย เพื่อเป็นตัวอย่างในการศึกษาเปรียบเทียบข้างหน้าต่อไป

^{๑๑} เกษม บุญศรี, คำบรรยาย ภาษาไทยชั้นสูง ของชุมนุมภาษาไทยของคุรุสภา, หน้า ๑๔๓-๑๔๔.

ฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนวันที่ ๓ มีจำนวน ๓๐ ผูก ผูกละ ๑ ปริจเฉท เป็นฉบับที่ปรับปรุงเพิ่มเติมต่อจากฉบับล้านนา ฉบับอยุธยา และฉบับรัตนโกสินทร์ ๒ ส่วนแรก เพราะมีเนื้อหาบางส่วนตรงกับในฉบับดังกล่าวข้างต้น มีอยู่บางส่วนที่แตกต่างกัน เช่น การจัดแบ่งปริจเฉท การจัดลำดับเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่ผู้ตรวจชำระเห็นว่าสับสนหรือขัดแย้งกับเหตุการณ์ในตอนสำคัญ ๆ แต่ส่วนใหญ่จะตรงกัน จากการศึกษาค้นคว้าฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนวันที่ ๓ ได้พบต้นฉบับตัวเขียนในใบลาน จำนวน ๖ ฉบับ อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ๕ ฉบับ และที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ๑ ฉบับ คือ

๑. ฉบับรดน้ำดำโท ร.๓ เลขที่ ๒๓๘ อักษรขอม ภาษาบาลี หอสมุดแห่งชาติ ใช้อักษรย่อว่า ฉบับ ร.

๒. ฉบับทองน้อย ร.๓ (๑) เลขที่ ๒๒๓๒ อักษรขอม ภาษาบาลี หอสมุดแห่งชาติ ใช้อักษรย่อว่า ฉบับ ท.

๓. ฉบับทองน้อย ร.๓ (๒) เลขที่ ๒๒๖๓ อักษรขอม ภาษาบาลี หอสมุดแห่งชาติ ใช้อักษรย่อว่า ฉบับ น.

๔. ฉบับเทพชุมนุม ร.๓ อักษรขอม ภาษาบาลี วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ใช้อักษรย่อว่า ฉบับ ช.

๕. ฉบับลายทองจีน ร.๓ เลขที่ ๑๗๙ อักษรมอญ ภาษาบาลี หอสมุดแห่งชาติ ใช้อักษรย่อว่า ฉบับ ม.

๖. ฉบับส่องขาด ร.๔ เลขที่ ๒๒๓๐ อักษรขอม ภาษาบาลี หอสมุดแห่งชาติ ใช้อักษรย่อว่า ฉบับ ล.

ต้นฉบับตัวเขียนทั้ง ๖ ฉบับนี้ เป็นสำนวนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ขึ้น ตามที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นไกรสรวิชิตไปทรงอาราธนาให้ทรงชำระแก้ไข ด้วยทรงพระราชดำริว่า เรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติที่ใช้เทศน์กันอยู่ในขณะนั้นคลาดเคลื่อนออกไปมาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงทรงพระนิพนธ์ขึ้น โดยทรงระบุไว้ท้ายเรื่องตามที่เสฐียรโกเศศ และส.สาโรชกุล กล่าวไว้ในคำแถลงในการพิมพ์ เมื่อพ.ศ.๒๔๘๗ ความว่า

เมื่อวันอาทิตย์ แรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๑ พุทธศักราช ๒๓๘๗ พระเจ้าแผ่นดินอยุธยา (ในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์) มีรับสั่งให้กรมหมื่นไกรสรวิจิตร ทรงอาราธนากรมหมื่นนุชิตชิโนรส พระสมณจายา สุวณฺณรังสี วัดพระเชตุพน ให้ทรงชำระ ได้ทรงเริ่มชำระแต่เดือนยี่ (ในพุทธศักราชที่กล่าวนี้) สำเร็จบริบูรณ์ ในวันแรม ๑๔ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะเส็ง (พ.ศ.๒๓๘๘) และบอกไว้ว่า ได้ทรงทั้งชำระและต่อเติม^{๑๑}

ข้อความนี้ตรงกับคำลงท้ายคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ฉบับรัตนโกสินทร์ ดังที่ปรากฏในนิคมคาถา ตอนหนึ่งว่า

อดีตานิ สมุพุทธนิพพานกาลา
 สหสุสาปี ชมมานิ รามาสตานิ
 จ วสุสานิ เสสานิ สตุตาสิตานิ
 หิ อาสุชชมาสมุหิ กาฬมุหิ ปกุเช ฯ
 ปติปเท ทินติตุติยมานิเต
 สุริยวารสมเยปี นราธิโป
 ปจมสมุพุทธมมโตสิ โข
 ปุรปุเร อนุสนุธิมุเจทกั ฯ
 ตทา นรินุโท วรรณราชวรัลั
 อณาปเย ตั ยสกรมมุนาเม-
 น เกสรั วิชิตมิติ มั เสว
 ตโต นิมนุเตตุมิทั นิพนุธา ฯ
 นุชิตชิโนรสาวุหยทตา จ อาณิเต
 มหิปติชตุติเยน ปน เม ตู ภิกขุณา
 ปุน รจิตตุ ปการณานิทานิ สนุธิโต
 อถ ตมหนั กโรมิ ปุน โส สมิชฺฌติ ฯ

^{๑๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิกถา, หน้า (๒).

ผุสุตโต ปฎติ ยาว
 ทินอามวาทฐทสิปี กาทา
 เชฎฐมาสิยญจ โอรรตา
 วหุเยปี วสุตปตตกาลชีเว ฯ
 นิฏฐิตัง อิทมปิหัง กเร ต
 สตตมาตสมปุณน ยุตตัง
 ราชปฏฐนาภิสิขณนัง
 ชินสุต สาสเน สุภัง อโยทัยี ฯ

และมีข้อความลงท้ายปกรณ์ อีกว่า "อิติ อีมา อฎฐ คาทา ปการณาวสาน
 สุวณฺณวรีสินา นาม อฎฐมายสมมเตน นุชิตชิโนรสสิริสุคตชตติยวีสากิธานน ราชสมมเตน
 เขตวนวิมลมงคลาวาสราชมหาวินาเร สัมมาธิปัตตินา เถเรน กถิตา ยาว พุทฺธศาสนุตฺตรานา
 จีรัง ติฏฐนุเตว"

แปลได้ใจความดังนี้ "คாதาทัง ๘ เหล่านี้ อันพระเถระผู้เป็นอธิบดีสงฆ์ ในวัด
 พระเชตุพนวิมลมังคลาวาส" ราชวรมหาวิหาร มีพระสมณฉายาอันพระอุปัชฌาย์สมมุติให้ว่า
 "สุวัณฺณรังสี" มีราชทินนามว่า "กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตชตติยวงศ์" ราชานแล้ว ในตอน
 ท้ายปกรณ์นี้ ขอจงดำรงอยู่ตลอดกาลนาน จนกว่าพระพุทธศาสนาจะอันตรธานไป"

ประวัติผู้แต่งฉบับรัตนโกสินทร์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์
 เจ้าวาสุกรี ทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ องค์ที่ ๒๔ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 มหาราช และเป็นพระเจ้าลูกเธอพระองค์เดียวในเจ้าจอมมารดาจุ้ย พระสนมโท ซึ่งต่อมาใน

* พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาวัดโพธารามขึ้นใหม่ แล้ว
 ทรงเปลี่ยนชื่อเป็น "วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาส" (ดูประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, หน้า ๖) ต่อมาพระ
 บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๔ โปรดฯ ให้เปลี่ยนท้ายนามวัด เป็น "วัดพระเชตุพน-
 วิมลมังคลาราม"

รัชกาลที่ ๒ - ๓ ได้เป็นที่ท้าวทรงกันดาล* พระองค์เจ้าวาสุกรีประสูติเมื่อวันเสาร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนห้า ปีจอ จุลศักราช ๑๑๕๒ ตรงกับวันที่ ๑๑ ธันวาคม พ.ศ.๒๓๓๓**

ทรงผนวชเป็นสามเณร

เมื่อพระองค์เจ้าวาสุกรีมีพระชนมายุได้ ๑๒ พรรษา ทรงผนวชเป็นสามเณรพร้อมกับ พระองค์เจ้าฉัตร (กรมหมื่นสุรินทรรักษ์) คราวเดียวกับสมเด็จพระราชวังหลังทรงผนวชเป็น พระภิกษุ ในวันขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือน ๘ ปีจอ พ.ศ.๒๓๔๕ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์หรือพระองค์เจ้า ฉัตรนั้นประสูติปีเดียวกันกับพระองค์เจ้าวาสุกรี ส่วนกรมพระราชวังหลังที่ทรงผนวชเป็นพระ ภิกษุนั้น ก็คือสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระอนุรักษ์เทเวศร์ พระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั่นเอง เมื่อทรงผนวชแล้ว สมเด็จพระราชวังหลังกับพระองค์ เจ้าฉัตรได้เสด็จอยู่วัดระฆัง ส่วนพระองค์เจ้าวาสุกรีเสด็จอยู่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

การศึกษา

พระองค์เจ้าวาสุกรีทรงศึกษาอักษรสมัยในสำนักสมเด็จพระพนรัตน์ อธิบดีสงฆ์วัด พระเชตุพน สมเด็จพระพนรัตน์องค์นี้ มีประวัติปรากฏในพงศาวดารสมัยกรุงธนบุรีว่า ขณะ เป็นพระพิมพ์ลธรรม ไม่ยอมถวายบังคมสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตอนทรงเสด็จพระสติกับสำคัญ พระองค์ว่าได้บรรลุประเสดดาปัตติผล พระพิมพ์ลธรรมจึงถูกถอดจากสมณศักดิ์และถูกเขียน พร้อมกับสมเด็จพระสังฆราช วัดบางหัวใหญ่ และพระพุฒาจารย์ วัดบางหัวน้อย ซึ่งไม่ ยอมถวายบังคมเช่นกัน ครั้นปีชวด พ.ศ.๒๓๓๗ หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า จุฬาโลกมหาราช ทรงปราบดาภิเษกแล้ว ทรงแต่งตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สุก) แล้วโปรดให้ เลื่อนพระพิมพ์ลธรรมขึ้นเป็นสมเด็จพระพนรัตน์ ตำแหน่งสังฆราชฝ่ายซ้าย เรื่องนี้แสดงให้เห็น ว่า สมเด็จพระพนรัตน์เป็นผู้ที่เคร่งครัดในพระธรรมวินัยอย่างยิ่ง และยึดถือในพระพุทธรวจนะ อย่างมั่นคง

* ตำแหน่งท้าวทรงกันดาล เป็นตำแหน่งหัวหน้าผู้รักษาพระคลังใน เป็นตำแหน่งใหญ่และเป็น ที่ไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

** ประสูติภายหลังสุนทรภู่ ๔ ปี สุนทรภู่เกิดวันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ.๒๓๒๙

สมเด็จพระพนรัตน์ พระอาจารย์ของพระองค์เจ้าวาสุกรี เป็นผู้ที่มีความรู้แตกฉานทางด้านภาษา ทั้งภาษาไทย และภาษาบาลี ได้แต่งหนังสือเป็นภาษาบาลีไว้หลายเรื่อง เช่น

๑. เรื่องสังคิตยวงศ์ เป็นคัมภีร์ว่าด้วยตำนานสังคายนาพระไตรปิฎก ความยาว ๗ ผูก กล่าวถึงการทำสังคายนาพระไตรปิฎกตั้งแต่พระพุทธเจ้าปรินิพพานมาจนถึงการสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ หนังสือเรื่องนี้ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาลลักษณมณ) เปรียญ แปลเป็นภาษาไทย พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

๒. เรื่องจุลยुทธกาลวงศ์ ว่าด้วยพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา เริ่มตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าอู่ทองมาจนถึงรัชกาลสมเด็จพระอินทราชาธิราช มีเพียงผูก ๒ พระญาณวิจิตร (สิทธิ์ โฉจนานนท์) เป็นผู้แปลเป็นภาษาไทย ตีพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๓

๓. เรื่องมหายุทธกาลวงศ์ ว่าด้วยพงศาวดารมอญเรื่องราชาธิราช เรื่องนี้ปรากฏว่าพระองค์เจ้าวาสุกรีทรงเป็นผู้อาราธนาให้สมเด็จพระพนรัตน์แต่ง ต้นฉบับมีไม่ครบ สูญหายไปบางส่วน ยังหาไม่พบ

๔. ปฐมสมโพธิ ฉบับรัตนโกสินทร์ จำนวนที่ ๑ เฉพาะวิวาหมงคล ปริจเฉทที่ ๑ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นสำนวนของสมเด็จพระพนรัตน์องค์นี้

นอกจากนี้สมเด็จพระพนรัตน์เมื่อครั้งยังเป็นพระพิมลธรรม เป็นผู้อ่านประกาศเทวดา ในการทำสังคายนาชำระพระไตรปิฎก ในรัชกาลที่ ๑ พ.ศ. ๒๓๓๑ และรับหน้าที่เป็นแม่กองชำระพระอภิธรรมปิฎกด้วย และยังมีชื่อว่าเทศน์มหาชาติ กัณฑ์ "นครกัณฑ์" ได้อย่างยอดเยี่ยม บรรดาลูกศิษย์ของท่านได้จำทำนองเทศน์กัณฑ์นี้สืบต่อกันมาเป็นทอด ๆ หลายรัชกาล ถือเป็นกัณฑ์ประจำวัดพระเชตุพน

พระองค์เจ้าวาสุกรี ได้ทรงศึกษาอักษรสมัยทั้ง ไทย ขอม และมอญ พระคัมภีร์ต่าง ๆ วิธีทำเลขยันต์ โบราณคดี และตำราพิชัยสงคราม มาแต่สมเด็จพระพนรัตน์ ด้วยพระอุตสาหะ ทรงมีพระสติปัญญาสามารถยิ่ง และยังได้ทรงศึกษาจากนักปราชญ์ทั้งปวงในยุคนั้นอีกด้วย ฉะนั้นพระองค์เจ้าวาสุกรีจึงทรงมีความรู้แตกฉานทั้งทางคติโลกและคติธรรม

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ พระองค์เจ้าวาสุกรีทรงผนวชเป็นพระภิกษุเมื่อราวปีมะแม พ.ศ. ๒๓๕๔ สมเด็จพระสังฆราช (สุก) เป็นพระ

อุปัชฌาย์ และสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงได้รับพระสมณฉายาว่า "สุวณฺณรังสี" และเสด็จประทับ ณ วัดพระเชตุพน ต่อมาเมื่อทรงผนวชได้ ๓ พรรษา สมเด็จพระพนรัตน์ อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพนถึงมรณภาพในพรรษา (พรรษาที่ ๔) ครั้นเมื่อออกพรรษาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จไปถวายผ้าพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพน จึงได้ทรงแต่งตั้งให้พระองค์เจ้าวาสุกรีเป็นพระราชาคณะและอธิบดีสงฆ์ครองวัดพระเชตุพนต่อมา

ทรงกรมเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

พระองค์เจ้าวาสุกรีได้ทรงกรมครั้งแรกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย แต่ไม่ปรากฏหลักฐานแน่นอนว่า โปรดเกล้าฯ สถาปนาเมื่อไร สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ^๓ ทรงสันนิษฐานว่า พระองค์เจ้าวาสุกรีคงได้ทรงกรมเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรส คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ เมื่อปีขวด จุลศักราช ๑๑๗๘ พ.ศ. ๒๓๕๙ เมื่อทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นนั้น ทรงเป็นพระอาจารย์ของเจ้านายในราชวงศ์หลายพระองค์ เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กรมหมื่นไกรสรวิชิต กรมหลวงวงษาสรีราชสนิท และกรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ เป็นต้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์อยู่นั้นได้ทรงศึกษาอักษรวิธีและพระพุทธทวจนะ ตลอดจนวิชาการคติโลกอื่น ๆ ในสำนักกรมหมื่นนุชิตชิโนรส

ทรงเป็นเจ้าคณะกลาง

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหมื่นนุชิตชิโนรส คริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ ทรงเป็นเจ้าคณะกลาง ปกครองวัดทั้งปวงในกรุงเทพฯ ดังปรากฏในพระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพว่า

เห็นจะเมื่อคราวปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้รวมวัดในกรุงเทพฯ จัดขึ้นเป็นคณะกลางอีก

^๓ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติบุคคลสำคัญ, (พระนคร : แพรวพินิต, ๒๔๙๖),

คณะ ๑ ให้ขึ้นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีฯ ทรงบังคับบัญชาเสมอพระราชา
คณะ^{๒๔}

ทรงได้รับสถาปนาเป็นกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรต

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติแล้ว ได้ทรง
สถาปนากรมหมื่นนุชิตชินโรต ศรีสุคตชาติยวงศ์ ขึ้นเป็น กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรต
ศรีสุคตชาติยวงศ์ และทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปริณายกอันเป็นตำแหน่งสูงสุดใน
ศาสนจักร เมื่อวันที่ศุกร์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๙ ปีชวด จุลศักราช ๑๒๑๓ พ.ศ. ๒๓๙๔ พระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องกรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชินโรตไว้อย่างสูงว่า

พระองค์เจ้าวาสุกรี ทรงพระผนวชได้ ๔ พรรษา แล้วได้เลื่อนเป็นเจ้าของต่าง
กรม มีพระนามว่า กรมหมื่นนุชิตชินโรต ศรีสุคตชาติยวงศ์ พระองค์นั้น
เป็นอัจฉริยมุขย์บุรุษรัตนอันวิเศษ ทรงพระปรีชาฉลาดในพระพุทธ
ศาสน์ แบบอย่างโบราณราชประเพณีต่าง ๆ และได้เป็นพระอุปัชฌาย์
อาจารย์เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ในพระบรมราชวงศ์นี้มาก
หลายพระองค์ ภายหลังเมื่อในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ได้เลื่อนเป็นกรมสมเด็จพระ
พระปรมาธิบดีชินโรต ศรีสุคตชาติยวงศ์ มหาปาโมกข์ประธานวโรดม
บรมนาถพิตร เสด็จสถิตย์ ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
ราชวรมหาวิหาร พระอารามหลวง พระองค์ ๑^{๒๕}

ผลงานพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชินโรต ได้ทรงพระนิพนธ์หนังสือ
ต่าง ๆ ไว้เป็นจำนวนมากทั้งบทร้อยกรองและร้อยแก้ว สมพระเกียรติที่เป็น "รัตนกวี" ของ
ชาติ วรรณกรรมของพระองค์ นับว่าเป็นสมบัติที่ประมาณค่ามิได้ พระนิพนธ์ต่าง ๆ มีดังนี้

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖๔-๕.

^{๒๕} ประชุมพงศาวดาร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม ๔ "ปฐมวงศ์" (พระนคร : ก้าวหน้า,
๒๕๐๗), หน้า ๑๙๕.

โคลง (๑) โคลงต้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ (๒) ลิลิตกระบวนแห่พระ
 กฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค (๓) ลิลิตตะเล่งฟาย (๔) โคลงภาพฤๅษีตัดตน
 (๕) โคลงภาพคนต่างภาษา (๖) โคลงกลบท (๗) โคลงบาทกฤษณและวิวิธมาลี (๘) โคลง
 จารึกศาลาน้ำพระมหาเจดีย์ (๙) โคลงจารึกศาลาราย ๑๖ หลัง (๑๐) ร่ายละโคลง
 บานแพนง

ฉันท์ (๑) กฤษณาสนนึ่งคำฉันท์ (๒) สมุทรโฆษคำฉันท์ ตอนปลาย
 (๓) ตำราฉันท์มาตราพฤติและวรรณพฤติ (๔) สรรพลัทธิตำฉันท์ (๕) ฉันท์สังเวทกล่อม
 วินิจฉัยเภารี (๖) จักรทรีปี่ตำราโหราศาสตร์ (๗) ฉันท์ดุชฎีสังเวทกล่อมข้างพัง

ร่ายยาว (๑) มหาเวทสันดรชาดก (เว้นกัณฑ์ชูชกและมหาพน) (๒) ปฐมสมโพธิ
 กถา (๓) ทำขวัญนาคหลวง (๔) ประกาศบรมราชาภิเศก รัชกาลที่ ๔

กลอน (๑) เพลงยาวเจ้าพระ

ความเรียง (๑) พระธรรมเทศนาพระราชพงศาวดารสังเขป (๒) พระราชพงศาวดาร
 กรุงศรีอยุธยา ฉบับความสมเด็จฯ กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เล่ม ๑-๒

ภาษาบาลี (๑) ปฐมสมโพธิ ฉบับภาษาบาลี มีต้นฉบับอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ เป็น
 คัมภีร์โบราณจำนวน ๓๐ ผูก ทรงตรวจชำระและแต่งเพิ่มเติม

สิ้นพระชนม์

กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงมีพระชนม์อยู่ในรัชกาลที่ ๔ เพียง ๒ ปี
 พระองค์ก็ทรงพระประชวรด้วยพระโรคชรา และสิ้นพระชนม์เมื่อวันศุกร์ เดือนอ้าย ขึ้น ๙ ค่ำ
 ปีมะลู เบญจศก จ.ศ. ๑๒๑๕ เวลาบ่าย ๓ โมง ตรงกับวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๖
 สิริรวมพระชนมายุได้ ๖๓ พรรษา

เมื่อพระราชทานเพลิงพระศพ ณ พระเมรุท้องสนามหลวงแล้ว รัชกาลที่ ๔ โปรด
 ให้อัญเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานไว้ที่ตำหนักवासกรี วัดพระเชตุพน และโปรดให้มีตำแหน่ง

พระครูฐานานุกรมประจำสำนักสำหรับรักษาพระอัฐิ ถึงเวลาเข้าพรรษา พระองค์ก็เสด็จพระราชดำเนินไปถวายพุ่มสักการะพระอัฐิทุกปี และถึงวันเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน ณ วัดพระเชตุพน ก็โปรดให้อัญเชิญพระอัฐิไปประดิษฐานที่ในพระอุโบสถ ทรงสักการะบูชา แล้วทอดผ้าไตร ๑๐ ไตร พระสงฆ์สดับปกรณ์ เป็นพระราชประเพณีตลอดมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลปัจจุบัน

ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงประกาศสถาปนา กรมสมเด็จพระปรมาธิบดีชิโนรส ขึ้นเป็น "สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชิโนรส" เมื่อวันที่ ๑๒ เมษายน พ.ศ.๒๔๖๔ นับได้ว่าทรงเป็นเจ้านายที่ทรงดำรงสมณศักดิ์สูงสุดพระองค์หนึ่ง

ในรัชกาลปัจจุบันพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชได้พระราชทาน จัตุร ๕ ขึ้น และจักรเครื่องประดับเป็นพระเกียรติยศ ณ ที่ประดิษฐานพระอัฐิ ในคราวเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้าพระกฐินประจำพรรษา เมื่อวันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ.๒๕๐๒

รัตนกวีของไทย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมาธิบดีชิโนรส นอกจากจะทรงพระปรีชาญาณเป็นนักปราชญ์ในทางพุทธศาสนา ราชศาสตร์ แบบอย่างโบราณราชประเพณีต่าง ๆ ตลอดจนรอบรู้ในทางไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ และภาษา มคธ ขอม ไทย เป็นอย่างดีแล้วยังทรงรอบรู้ในทาง โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน อย่างลึกซึ้งอีกด้วย ทรงเป็นกวีที่เยี่ยมยอดในหลายด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งทรงพระปรีชาสามารถมากในการใช้ภาษาได้อย่างไพเราะ เพราะพริ้งและทรงเป็นผู้มีความละเอียดรอบคอบในการนิพนธ์หนังสือ พระองค์ได้ทรงสร้างสมวรรณกรรมไว้เป็นสมบัติของชาติมากมาย ทรงดำรงพระชนมชีพส่วนใหญ่ในทางนิพนธ์หนังสือ ทั้งในทางพระพุทธศาสนาและวรรณคดีทั่วไป และทั้งที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง ทรงเริ่มงานพระนิพนธ์มาตั้งแต่รัชกาลที่ ๒ ตลอดมาจนกระทั่งสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นระยะเวลาที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์หนังสือต่าง ๆ ไว้มากที่สุด นับได้ว่าทรงเป็นรัตนกวีของไทย

ทรงเป็นกวีเอกของโลก

ในปีพุทธศักราช ๒๕๓๓ ในโอกาสครบ ๒๐๐ ปีประสูติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส องค์การศึกษา วิทยาศาสตร์และวัฒนธรรม แห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ได้ประกาศพระเกียรติคุณ เป็นบุคคลผู้มีผลงานดีเด่นด้านวัฒนธรรมของโลก

ต้นฉบับตัวเขียนที่ใช้ในการตรวจชำระ

ผู้วิจัยได้รวบรวมต้นฉบับตัวเขียนคัมภีร์ปฐมสมโพธิเพื่อใช้ในการตรวจชำระ พบต้นฉบับตัวเขียน จำนวน ๖ ฉบับ เป็นอักษรขอม ภาษาบาลี ๕ ฉบับ และอักษรมอญ ภาษาบาลี อีก ๑ ฉบับ อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ๕ ฉบับ และที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ๑ ฉบับ คือ

๑. ฉบับรดน้ำดำโท ร.๓ เลขที่ ๒๓๔๓ /๑-๑๕ ตู ๑๐ ชั้น ๕/๑ ชื่อคัมภีร์ปฐมสมโพธิ วิจารณ์ หน้าลานปกปิดทองลายรดน้ำดำโท จารมย์รัชกาลที่ ๓ เส้นจารอักษรขอม ภาษาบาลี บัณฑิต มีจำนวน ๑๕ ผูก ๑๕ ปริจเจท หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๗๐-๘๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕ เซนติเมตร ยาว ๕๗.๕ เซนติเมตร ผ่าห่อสีแดงทอยกดอกสีเขียว ไม้ประกับประดับเกล็ดหอย ใบลานอยู่ในสภาพดี แต่ในผูกที่ ๑ หน้าลานปรองบอกรชื่อปริจเจทหายไป ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้ว่า "ร."

จากการศึกษาวิเคราะห์ ผู้วิจัยพบว่าฉบับรดน้ำดำโทนี้ เป็นต้นฉบับแรกที่ใช้คัดลอกกันต่อ ๆ มา เพราะตามประวัติการสร้างคัมภีร์ใบลานระบุไว้ว่า ฉบับรดน้ำดำโทสร้างให้ประจำหอหลวงใช้สำหรับสวดไล่พระปริยัติธรรม หน้าปกคัมภีร์จึงเขียนลายรดน้ำปิดทองสวยงาม ประณีต เส้นจารสวยงามและยังได้มีการจารถูกต้องตามอักขรวิธีมากกว่าฉบับอื่น ๆ เช่น การจารพยัญชนะในวรรค ฎ และวรรค ต มักจะใช้วรรค ฎ ตามอักขรวิธีและความนิยมในปัจจุบัน และสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นฉบับที่ใช้ในการสอบทานฉบับ น. ที่คัดลอกจากฉบับ ท.

ในการตรวจชำระครั้งนี้ได้ถือเอาฉบับ ร. นี้เป็นหลัก แต่ก็มีได้ถือว่าเป็นฉบับที่ถูกต้องทั้งหมด เพราะยังมีข้อบกพร่องอยู่หลายแห่ง ผู้วิจัยจะพิจารณาเทียบเคียงกับทุก ๆ ฉบับ เพื่อความถูกต้องสมบูรณ์

ลักษณะการจารตัวอักษร ในฉบับ ร.

๑. มักใช้พยัญชนะวรรค ฎ เช่น ปจม, จเปตฺวา, จเปลิ เป็นต้น

๒. มีพยัญชนะซ้อน เช่น อฑฒ, วฑฒิต, วฑฒิตวา
๓. การจาร พุพ มีใช้ทั้ง ๒ แบบปนกัน คือ ๑ และ ๒
๔. จาร ญณ ใช้แบบ ญ
๕. มักใช้ ภา แทน พ เช่น ขมฺพุทฺธิป เป็น ขมฺภูทฺธิป, โอลมฺพิตฺวา เป็น โอลมฺภิตฺวา, ลมฺพิตฺ เป็น ลมฺภิตฺ, กมฺพล เป็น กมฺภล
๖. ข กับ ผ คล้ายกัน ทำให้จารสับสน
๗. ข กับ ฏ คล้ายกัน เช่น วขฺเขตฺวา รัชฺชฺธา เป็น วฏฺฏตฺวา รัชฺชฺธา

๒. ฉบับของน้อย ร.๓ (๑) เลขที่ ๒๒๓๒/๑-๑๕ คู่ ๑๐ ชั้น ๒/๒ ชื่อคัมภีร์ ปฐมสมโพธิ วิตถาร หน้าลานปกปิดทองทึบ เรียกว่า ฉบับของน้อย ระบุชื่อผู้แต่ง คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จารสมัยรัชกาลที่ ๓ ไม่ระบุปีที่จาร เส้นจาร อักษรขอม ภาษาบาลี บันด้นมีจำนวน ๑๕ ผูก หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๗๐-๘๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕.๔ เซนติเมตร ยาว ๕๘.๕ เซนติเมตร ผ้าห่อคัมภีร์ เป็นผ้าอัดลัด ไม่มีฉลากบอกชื่อคัมภีร์ ไม่ประทับลายทองจีน ใบลานอยู่ในสภาพดี เส้นจาร ชัดเจน เนื่องจากคัมภีร์ชุดนี้มีจำนวนถึง ๓๐ ผูก ๆ ละ ๑ ปริจเฉท จึงแบ่งห่อเป็น ๒ มัด เรียกว่า บันด้น และบันปลาย บันละ ๑๕ ผูก ในหนึ่งผูกมีข้อความหนึ่งปริจเฉทหรือหนึ่งตอนจบ บันด้นเริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑ วิวาหมงคลกถา จนถึง ปริจเฉทที่ ๑๕ ยสปปุพชาปรีวตฺต และ บันปลายเริ่มตั้งแต่ปริจเฉทที่ ๑๖ อรุเวลคมนปรีวตฺต จนถึง ปริจเฉทที่ ๓๐ อนุตฺรธานกถา-ปรีวตฺต อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้ว่า "ท."

มีข้อสังเกตว่า ฉบับของน้อย เลขที่ ๒๒๓๒ นี้ เป็นฉบับที่คัดลอกมาจากฉบับ ร. เป็นฉบับหลวง สำหรับพระสงฆ์ศึกษาเล่าเรียนและเป็นต้นฉบับที่ใช้คัดลอกกันต่อ ๆ มา เพราะมีรอยเก็ชยันเพิ่มเติม อธิบายความหมายและคำแปลเป็นตัวขอมหวัด (ขอมไทย) ปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากตรงข้อความที่เข้าใจยาก และที่ปกครองมีการเขียนชื่อพระเถระ ผู้ใหญ่ที่ยืมคัมภีร์ไปอ่านหรือไปใช้เทศน์ เช่น ผูกที่ ๒ ระบุชื่อ พุรองคเจ้าเวิก (พระองค์เจ้า ฤกษ์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า องค์ที่ ๘ วัดบวรนิเวศวิหาร) ผูกที่ ๓ สมเด็จพระอริยวงศยาว (สมเด็จพระอริยวงศญาณ

สมเด็จพระสังฆราช) ผู้ที่ ๔ พุทธมุนีเจติ (พระธรรมเจดีย์) ผู้ที่ ๕ สมเด็จพระพุทธ (สมเด็จพระพุทธทททททท) ผู้ที่ ๖ ปกรรณหายไป ผู้ที่ ๗ พุทธวิสุทธิวงศ์ (พระศรีวิสุทธิวงศ์)

ลักษณะการจารตัวอักษร ตามอักษรวิธี

(๑) โดยมากมักให้พยัญชนะวรรค ต เช่น ปถวี, ปถม, ถเปตวา เป็นต้น
 (๒) ส่วนใหญ่ไม่ซ้อนพยัญชนะ เช่น อมโยชน, วณ-, วณิต, วณน เป็นต้น
 (๓) จารตัวอักษรขอม ฤณ ไม่มีตัวซ้อน เช่น ฤ ซึ่งตามปกติส่วนใหญ่มีตัวเชิง เป็น ฤ เช่น ฤณโย รฤณ จารเป็น รฤณ, กฤณา กฤณ จารเป็น กฤณ เป็นต้น

(๔) มักจะจาร ท เป็น ธ เช่น สุนทธ เป็น สุนธร, สุนทริ เป็น สุนธริ

๓. ฉบับทองน้อย ร.๓ (๒) เลขที่ ๒๒๖๓/๑-๑๕ ตู ๑๐ ชั้น ๓/๒ ชื่อคัมภีร์ ปฐมสมโพธิ วิจารณ์ หน้าลานปกปิดทองทึบ เรียกว่า ฉบับทองน้อย จารสมัยรัชกาลที่ ๓ เส้นจาร อักษรขอม ภาษาบาลี บันตันมีจำนวน ๑๕ ผู้ ๑๕ ปริจเฉท หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๗๐-๘๐ ตัวอักษร ไบลานขนาดกว้าง ๕.๔ เซนติเมตร ยาว ๕๘.๓ เซนติเมตร ผ้าห่อผ้าอัดลัดไม้ประกบลายทองจีน อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ไบลานอยู่ในสภาพดี ให้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้ว่า "น."

มีข้อสังเกตว่า ฉบับนี้คัดลอกมาจากฉบับทองน้อย เลขที่ ๒๒๓๒ หรือฉบับ ท. และมีรอยแก้ไขตัวอักษรหลายแห่งตามฉบับ ร. เพราะผู้ตรวจทานยึดฉบับ ร. เป็นหลักในการทาน และเป็นต้นฉบับที่ใช้ศึกษาและคัดลอกกันต่อ ๆ มาของฉบับ ช., ม., และ ล.

ลักษณะการจารตัวอักษร ในฉบับ น. เดิมผู้จารจารตามฉบับ ท. แต่มีรอยแก้ไขเพิ่มเติม เขียนด้วยหมึกสีดำ โดยผู้ตรวจทานต้นฉบับคงต้นฉบับ ร. เทียบในการตรวจทาน เพราะมีลักษณะใกล้เคียงกัน การแก้ไขที่พบคือ

๑. แก้ ถ เป็น จ เช่น ถเปตวา เป็น จเปตวา, ถเปสิ เป็น จเปสิ
๒. แก้ ตฤ เป็น ฤจ เช่น เวตฤเห นิ เป็น เวฏเจนิ เป็นต้น

๓. เพิ่มพยัญชนะซ้อนในที่ไม่มีพยัญชนะซ้อน เช่น วมติตวา เป็น วฑมติตวา, อตมโยชน เป็น อฑตมโยชน

๔. ฦฒ เดิมจารแบบ ฦ เป็น ฦ เช่น ฦฒไฒ ฦฒฏ เป็น ฦฒฏ

๕. แก้ว พ เป็น ภา เช่น กมุพฒ เป็น กมุภฒ, โอลมุพิตวา เป็น โอลมุภิตวา, โอลมุพิต เป็น โอลมุภิต, ฦมุพิต เป็น ฦมุภิต,

๖. ฑฒ เดิมจารแบบ ฒ แก้วเป็น ฏ เช่น สฑฒ สฏ แก้วเป็น สฏ

มีข้อสังเกตว่า การแก้ไขตัวอักษรและวิธีการจาร มีแก้ไขเพียงบางส่วน มิได้แก้ทั้งหมด ผูกที่แก้ไขมาก คือ ผูก ๒ และผูก ๓ อาจจะเป็นเพราะการพลั้งเผลอของผู้ทาน และจากการศึกษาวิเคราะห์ผู้วิจัยพบว่า ฉบับ น. นี้ มีผู้จารกันหลายคน มิใช่จารคนเดียวทั้งฉบับ เพราะบางผูกลายมือต่างกัน และผู้ตรวจทานก็มีหลายคน ทั้งนี้เพราะมีรอยเก็ชียนชื่อผู้ทานไว้ที่หน้าปรองทางมุมด้านขวามือ บอกชื่อผู้ทานและจำนวนหน้าลานในแต่ละผูกอยู่ด้วย ดังนั้นข้อแตกต่างที่กล่าวมาข้างต้น จึงเป็นเพราะความรู้ด้านอักษรวิธีและความบกพร่องของผู้จารและผู้ทาน มีผู้รู้บางท่านให้ความเห็นว่า "พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ช่างผู้หญิงฝึกหัดจารคัมภีร์พระไตรปิฎก และพระไตรปิฎกฉบับทองน้อยนี้เป็นพระไตรปิฎกของหลวงชุดแรกที่จารโดยฝีมือช่างหญิง"^{๒๖} ดังนั้น ฉบับทองน้อย ในรัชกาลที่ ๓ จึงเป็นฝีมือของช่างจารผู้หญิง คือ นางสนมกำนัลฝ่ายในที่มีลายมือสวยงาม แต่ขาดความรู้เรื่องอักษรวิธีในภาษาบาลี จึงทำให้มีข้อผิดพลาดมาก

๔. ฉบับเทพชุมนุม ร.๓ หมวดตำนาน หมู่มคธ เลขที่ ๑ คู่ที่ ๖ อยู่ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ชื่อคัมภีร์ ปฐมสมโพธิ หน้าลานปกเป็นลายรดน้ำเทพชุมนุม เรียกว่า ฉบับเทพชุมนุม จารสมัยรัชกาลที่ ๓ เส้นจาร อักษรขอม ภาษาบาลี บันตัน จำนวน ๑๕ ผูก ๑๕ ปริฉฉา หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๗๐-๘๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕.๓ เซนติเมตร ยาว ๕๘.๕ เซนติเมตร ฝ้าห่อฝ้าอัดลัดแดง ฉลากฝ้าห่อ ไม้ประกบลายรดน้ำเทพชุมนุม ใบลานอยู่ในสภาพดี หน้าลานแรกของเนื้อเรื่องจารข้อความบอกไว้ที่ด้านบนซ้าย

^{๒๖} ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และวิรัตน์ อุนนาทรวงกูร, คัมภีร์ใบลานฉบับหลวงในสมัยรัตนโกสินทร์, (หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, ๒๕๒๗), หน้า ๑๕ และ หน้า ๓๙.

มือ ความว่า “หนังสือหลวงเดิมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราช
อุทิศสร้างไว้สำหรับวัดเซตพน” ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้ว่า “ช.”

ข้อสังเกต เส้นจารสวยงามชัดเจน มักใช้พยัญชนะ วรรณ ฎ เช่น ฐเปตวา ใช้ ฎจ
มากกว่า ตฤ ตามความนิยมในปัจจุบัน จาร ทพ ใช้แบบ ๑ มักไม่มีพยัญชนะซ้อน เช่น
กตมิตวา - กตตมิตวา อตมโยชน - อตตมโยชน

ลักษณะการจารตัวอักษร ในฉบับ ช. มีลักษณะคล้ายกับ ฉบับ น. และฉบับ ล.
เส้นจารชัดเจน สวยงาม มีลักษณะโดยทั่วไป คือ

๑. จาร ทพ ๒ แบบ คือ ๑ และ ๒
๒. จ และ ก ใช้ทั้ง ๒ ตัวปนกัน
๓. มักใช้ ภา แทน พ
๔. ญน จาร ๒ แบบ ๓ และ ๔ เช่น ร๓๓๓, ร๓๓๓, ก๓๓, ก๓๓
๕. เส้นจารชัดเจน สวยงาม

๕. ฉบับส่องชาติ ร.๔ เลขที่ ๒๒๓๐/๑-๑๕ ชั้น ๒/๒ หอสมุดแห่งชาติ ชื่อคัมภีร์
ปฐมสมโพธิ วิจารณ์ ฉบับปิดทองส่องชาติ เรียกว่า ฉบับส่องชาติ จารสมัยรัชกาลที่ ๔
เส้นจาร อักษรหอม ภาษาบาลี บันด้นมีจำนวน ๑๕ ผูก ๑๕ ปริจเฉท หน้าลานละ ๕
บรรทัด บรรทัดละ ๗๐-๘๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕ เซนติเมตร ยาว ๕๗ เซนติเมตร
ผ้าห่อลายทางสีแดง ไม่ประทับธรรมดา ใบลานมีสภาพดี ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระครั้งนี้
ว่า “ล.”

ข้อสังเกต ฉบับส่องชาตินี้เป็นฉบับที่คัดลอกมาจากฉบับ น. และเป็นต้นฉบับที่ใช้
คัดถ่ายถอดในการพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๗

ลักษณะการจารตัวอักษร ในฉบับ ล. จะตรงกับ ฉบับ น. และ ช. เป็นส่วนมาก
เพราะเป็นฉบับที่คัดลอกมาจาก ฉบับ น. แต่ก็มีส่วนที่แตกต่างออกไปบ้างในบางคำ ทั้งนี้เป็น
เพราะความไม่รอบคอบของผู้จาร มีการจารตก จารซ้ำ จารเกิน อยู่หลายแห่ง

๖. ฉบับอักษรมอญ เลขที่ ๑๗๙ ตู๋ ๑๓๑ ชั้น ๓/๓ ในหอสมุดแห่งชาติ หน้าลาน ปกปิดทองลายรดน้ำดำ จารสมัยรัชกาลที่ ๓ เส้นจาร อักษรมอญ ภาษาบาลี บันดั้น มีจำนวน ๑๕ ผูก ๑๕ ปริจเฉท หน้าลานละ ๕ บรรทัด บรรทัดละ ๗๐-๘๐ ตัวอักษร ขนาดใบลานกว้าง ๕ เซนติเมตร ยาว ๕๕.๗ เซนติเมตร ฝ่าหอใหม่มัดหมี่ (ชำรุดมาก) ไม่ประกับลายทองจีน ใบลานมีสภาพดี

ข้อสังเกต เป็นฉบับที่คัดลอกมาจากฉบับ น. เส้นจารสวยงามชัดเจน โดยมากมักจะจารตัว ค และ ต สลับสั่นกัน เป็นฉบับที่รัชกาลที่ ๓ โปรดเกล้าฯ ให้คัดลอกขึ้น เพื่อให้พระสงฆ์ฝ่ายมอญหรือรามัญไปศึกษา

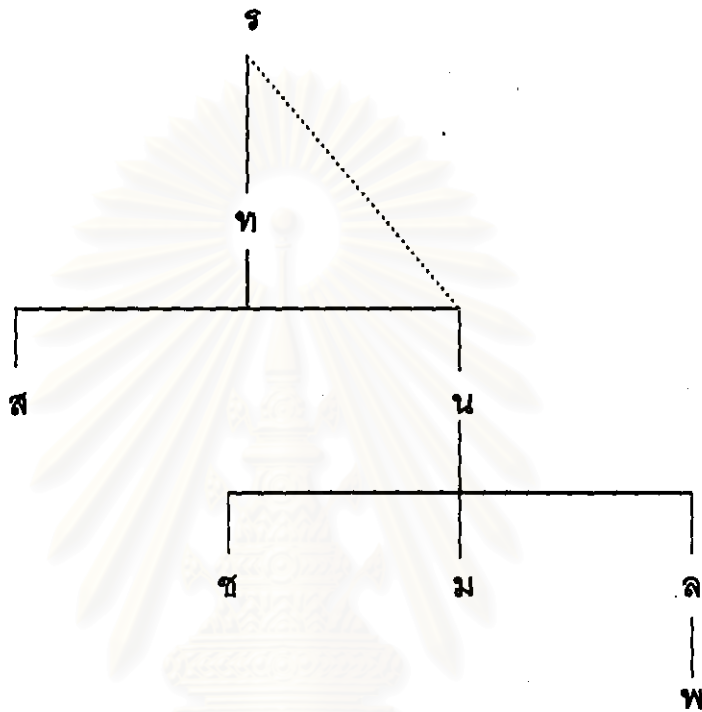
วิวัฒนาการความเป็นมาของการคัดลอกและการจารต้นฉบับ

ปฐมสมโพธิ วิจารณ์รัตนโกสินทร์ ส่วนของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีการคัดลอกจารลงในใบลานกันต่อ ๆ มาหลายฉบับ ต้นฉบับแรกเป็นฉบับหลวง เรียกว่า ฉบับทองน้อย เลขที่ ๒๒๖๓ ใช้อักษรย่อในการตรวจชำระว่า ท. ผู้วิจัยได้ศึกษาวิเคราะห์ความเป็นมาของการคัดลอก โดยมีหลักเกณฑ์ตัดสิน คือ

๑. จารผิดเหมือนกัน
๒. จารตกเหมือนกัน
๓. จารซ้ำเหมือนกัน
๔. การจัดเรียงลำดับว่า ฉบับใดก่อนหลัง ฉบับใดคัดลอกต่อมา โดยศึกษาประวัติของการสร้างคัมภีร์ใบลานในแต่ละยุคตามลำดับดังนี้

- ๔.๑ ฉบับครูเดิม
- ๔.๒ ฉบับทองทึบ หรือ ฉบับทองใหญ่ ร.๑
- ๔.๓ ฉบับทองทึบ หรือ ฉบับทองน้อย ร.๓
- ๔.๔ ฉบับลายรดน้ำดำเอก ร.๓
- ๔.๕ ฉบับลายรดน้ำดำโท ร.๓
- ๔.๖ ฉบับลายรดน้ำเทพชุมนุม ร.๓
- ๔.๗ ฉบับล่องชาด ร.๔

เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ตามหลักเกณฑ์ดังกล่าวข้างต้น ทำให้ได้ข้อสรุปในการจัด
 ลอกต้นฉบับตัวเขียน ตามแผนภูมิ ดังนี้

คำอธิบายอักษรย่อ

ร. หมายถึง ฉบับรตน์ดำไท เลขที่ ๒๓๘๓

ท. หมายถึง ฉบับทองน้อย (๑) เลขที่ ๒๒๓๒

ส. หมายถึง ฉบับอักษรโรมัน ค.ศ. ๑๙๒๕

น. หมายถึง ฉบับทองน้อย (๒) เลขที่ ๒๒๖๓

ช. หมายถึง ฉบับเทพชุมนุม เลขที่ ๑

ม. หมายถึง ฉบับอักษรมอญ เลขที่ ๑๗๙

ล. หมายถึง ฉบับล่องชาด ร.๔ เลขที่ ๒๒๓๐

พ. หมายถึง ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๗

เส้นทึบ หมายถึง เป็นฉบับที่คัดลอกมาโดยตรง เช่น ฉบับ ท. คัดลอกจาก ฉบับ ร.

เส้นไขว้ปลา หมายถึง เป็นฉบับที่ใช้ตรวจทาน เช่น ฉบับ น. คัดลอกจากฉบับ ท.

สอบทานกับฉบับ ร.

ข้อผิดพลาดที่พบในการจาร

๑. จารผิดเพราะความไม่รอบคอบของผู้จาร

จารสระตก เช่น

- ฎมิลกฺษณฺ์ เป็น ฎมลกฺษณฺ์ (๗๗/๗)
- ปริศนํ เป็น ปริศนํ (๑๗๒/๔)

จารพยัญชนะตก เช่น

- มหาสตุตฺ เป็น หาสตุตฺ (๑๙๕/๔)
- ทสปรามิตฺติ เป็น ทปรามิตฺติ (๑๒๒/๓)
- นครํ เป็น ครํ (๑๒๒/๕)
- สรีโรโต เป็น รีโรโต (๑๗๒/๖)
- นุปรุชฺชเร เป็น ปรุชฺชเร (๑๑๘/๗)

จารข้อความตกหล่น ขาดหายไปทั้งบทหรือทั้งประโยค เช่น

- โทสคฺคิมุหิ นิพฺพุเต (๑๘๘/๓)

จารพยัญชนะซ้ำหรือข้อความซ้ำ เช่น

- อมจฺจา เป็น อมจฺมจฺจา (๗๖/๔)
- อากาสโต เป็น อากาอากาศโต (๑๐๗/๔)
- นามเมโส เป็น นามเมโส (๑๗๙/๘)
- สพุพา เป็น สพุพา สพุพา (๑๑๕/๙)
- วิฬารํ จ มฺลิกเก เป็น วิฬารํ จ มฺลิกเก วิฬารํ จ มฺลิกเก (๗๕/๙)

จารสลับ เช่น

- เก ปเนเต เป็น ปเกเนเต (๑๑๗/๘)
- มโนหรํ เป็น มโนรํ (๒๐๕/๓)

จารสระ อ เป็น อา เช่น

- คิมุหกาเล เป็น คิมุหากาเล (๘๖/๓)

จารสระ อิ เป็น อี เช่น

- อีทิลโล เป็น อีทิลโล (๑๘๘/๒)

จารสระ อุ เป็น อู เช่น

- สมณสารูปา เป็น สมณสารูปา (๒๐๖/๘)

จารสระ อ เป็น อี เช่น

- ปิมยา เป็น ปิมียา (๗๒/๕)

จารสระ อ เป็น อุ เช่น

- สีนุชวานุติ เป็น สีนุชวานุติ (๑๙๓/๘)

จารสระ อี เป็น อี เช่น

- นินริตวา เป็น นินริตวา (๑๘๙/๖)

- ปีโณ เป็น ปีโณ (๑๙๐/๒)

จารสระ อุ เป็น โอ เช่น

- อุตตริตวา เป็น โอตริตวา (๘๕/๙)

จารสระ อุ เป็น อุ เช่น

- อูรฺหิ เป็น อูรฺหิ (๑๙๘/๘)

- อูรฺพฺเทศา เป็น อูรฺพฺเทศา (๒๐๕/๑๗)

จารสระ อา เป็น โอ เช่น

- โอโลเกนฺตฺตา เป็น โอโลเกนฺตฺโต (๑๖๕/๗)

- นามะโส เป็น โนมะโส (๑๘๒/๑๐)

- อญฺญาสิ เป็น อญฺญโอสสิ (๗/๑๑)

- วิรฺตฺตา เป็น วิรฺตฺโต (๑๓๔/๕)

จารสระ เอ เป็น อา เช่น

- ลกฺขณฺเณหิ เป็น ลกฺขณฺณมาหิ (๑๗๑/๕)

จารสระ เอ เป็น โอ เช่น

- เยหิ เป็น โยหิ (๑๖๓/๓)

- สตุตฺตฺตฺวมิกฺเก เป็น สตุตฺตฺตฺวมิกฺโก (๑๗๗/๔)

- ปจฺจฺปฺภุจฺจิตฺเต เป็น ปจฺจฺปฺภุจฺจิตฺโต (๑๖๓/๒)

จารสระ โอ เป็น อา เช่น

- คฺุโณ เป็น คฺุณฺนา (๙๕/๔)

จารสระ โอ เป็น เอ เช่น

- กฺุมาโร เป็น กฺุมาโร (๑๖๒/๑)

๒. จารมิตเพราะขาดความรู้ด้านอักษรวิธี

จารพัญญชนะซ้อนในคำที่ไม่ซ้อน เช่น

- ปริวุตตา เป็น ปริวุตตวา (๗๕/๔)
- วิขณี เป็น วิขณินี (๑๕๖/๑๓)
- สกลนิตฺตเนตฺโต เป็น สกลนิตฺตเนตฺโต (๑๖๖/๘)

ไม่ซ้อนในคำที่ซ้อน เช่น

- มชฺฐาโร เป็น มชฺฐาโร (๑๔๗/๑)
- ปณฺณากาเรหิ เป็น ปณฺณากาเรหิ (๙๖/๒)
- เสตจฺจตุตฺติ เป็น เสตจฺจตุตฺติ (๑๔๐/๗)

๓. จารमितเพระพัญญชนะมีเสียงพ้องกัน (สติดเป็นอนิต หรือ อนิตเป็นสติด) เช่น

ธ ฐ เป็น ท ธ

- กตธาธิกาโร เป็น กตธาทิกาโร (๑๗๑/๓)

ท ธ เป็น ธ ฐ

- มนุทานิ เป็น มนุธานี (๑๙๗/๔)
- อานนุโธ เป็น อานนุโธ (๑๔๕/๖)

ฉ ฐ เป็น ส ฐ

- ปจฺจาปิ เป็น ปสฺสामी (๑๙๖/๒)

ภ ภ เป็น พ ภ

- อมุโภ เป็น อมุโพ (๙๗/๓)
- เมตฺตพฺภัง เป็น เมตฺตพฺพัง (๑๑๒/๓)

พ ฅ เป็น ภ ภ

- ปณฺฑกฺกมฺพลสฺสิตาสนํ เป็น ปณฺฑกฺกมฺภลสฺสิตาสนํ (๑๐๕/๑)
- อมฺพผลานิ เป็น อมฺภผลานิ (๑๐๓/๖)
- ชมฺพฺนุท- เป็น ชมฺภฺนุท- (๑๑๐/๙)
- มหาชฺมฺพฺรฺกฺขโต เป็น มหาชฺมฺภฺรฺกฺขโต (๑๑๐/๘)

ฎ ฌ เป็น ต ฎ

- ทฺวารกฺวาฏฺยานิ เป็น ทฺวารกฺวาตานิ (๑๓๐/๑๔)
- ทกฺขณาวฏฺฏสงฺไซ เป็น ทกฺขณาวตฺตสงฺไซ (๑๕๗/๔)

ต ฐ เป็น ฏ ฐ

- ปาตี เป็น ปาฏี

ณ ฉา เป็น น ฉ

- โสภณา เป็น โสภนา (๘๐/๔)

- วาตปาน เป็น วาตปาน (๑๘๐/๑)

ท ฉ เป็น ท ฉ

- ขตุเทตวา เป็น ขตุเทตวา (๑๘๘/๕)

ช ฐ เป็น ฏ ฐ

- ลกขณปาจเก เป็น ลกขณปาถเก (๘๑/๒)

ถ ฐ เป็น ช ฐ

- คนุถิ เป็น คนุจิ (๗๓/๔)

ร ฐ เป็น ล ฐ

- โอตริตวา เป็น โอตลิตวา (๑๓๗/๗)

ล ฐ เป็น ฬ ฐ

- เขฬปิณฑุํ เป็น เขฬปิณฑุํ (๑๙๙/๑)

- ไมลिया เป็น ไมฬียา (๒๐๖/๑๑, ๑๒, ๑๖)

ฬ ฐ เป็น ล ฐ

- กาฬวณฺณน เป็น กาลวณฺณน (๑๖๗/๕)

๔. จารमितเพราะมีรูปคล้ายกันเช่น

ค ฐ เป็น ต ฐ

- คโต ฐเสธา เป็น ตโต ฐเสธา (๒๐๒/๙)

คฺค ฐ เป็น ตฺต ฐ

- รัตนคฺคคฺคิ รัตนคฺคฐฺฐิ เป็น รัตนตฺตติ รัตนคฺคฐฺฐิ (๑๖๔/๘)

ว ฐ เป็น ร ฐ

- วิวรวิ ฐฐิ เป็น วิรรวิ ฐฐิ (๑๗๔/๗)

ร ะ เป็น ฤ ษ

- นิราไล ธิราเสว เป็น นิวาไล ติราเสว (๒๐๐/๓)

จ ำ เป็น ำ ำ ำ

- ำ ำ ำ เป็น ำ ำ ำ

- ำ ำ ำ เป็น ำ ำ ำ (๑๔๔/๑๑)

ม ฆ เป็น ำ ฆ

- ำ ฆ ำ ฆ เป็น ำ ฆ ำ ฆ (๑๔๑/๓)

ท ฑ เป็น ฑ ฑ

- ฑ ฑ ำ ฑ เป็น ฑ ฑ ำ ฑ (๑๔๖/๕)

ฎ ฏ เป็น ฏ ฏ

- ฎ ฏ ำ ฎ เป็น ฎ ฏ ำ ฎ (๖/๖)

ฉ ฐ เป็น ฐ ฐ

- ฐ ฐ ำ ฐ เป็น ฐ ฐ ำ ฐ (๑๔๖/๖)

น ฒ เป็น ฒ ฒ

- ฒ ฒ ำ ฒ เป็น ฒ ฒ ำ ฒ (๑๔๐/๙)

ร ฤ เป็น ฤ ฤ

- ฤ ฤ ำ ฤ เป็น ฤ ฤ ำ ฤ (๙๖/๖, ๑๑)

ไล เลา เป็น เณ เลา

- มาไล ฆาเลา เป็น มาเณ ฆาเณ (๑๔๗/๗)

ถ ฑ เป็น ทา ฑ

- ตถา ฑา เป็น ตทา ฑา (๑๑๗/๑๓)

การศึกษาเปรียบเทียบคัมภีร์ปฐมสมโพธิที่แต่งในด้านนา อยุธยาและรัตนโกสินทร์

ตามที่ได้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ พบว่า คัมภีร์ปฐมสมโพธิที่พบในปัจจุบันมีอยู่ ๕ ส่วน คือ :-

๑. ปฐมสมโพธิ (สังเขป) ฉบับล้านนา มี ๙ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่ตุลิตปริวตต - สมุจกฏปฺวตตตนปริวตต ของพระสุวรรณรังสี พระเถระชาวล้านนา

๒. ปฐมสมโพธิ ฉบับอยุธยา มี ๑๗ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่ตุลิตปริวตต - มารพนุช ไม่ปรากฏผู้แต่ง

๓. ปฐมสมโพธิ ฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนตอนที่ ๑ มี ๑๘ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่ วิชาหมงคฺล - มารพนุช (เพิ่มวิชาหมงคฺล ปริจเฉทที่ ๑) สันนิษฐานว่า สมเด็จพระพนรัตน อาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แต่ง

๔. ปฐมสมโพธิ ฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนตอนที่ ๒ มี ๒๒ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่ วิชาหมงคฺล - ธาตุนิหฺพานกถา (เพิ่มต่อจากส่วนตอนที่ ๑ อีก ๔ ปริจเฉท) ไม่ปรากฏผู้แต่ง

๕. ปฐมสมโพธิ ฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนตอนที่ ๓ เป็นฉบับที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ มี ๓๐ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่วิชาหมงคฺลกถา (บุพพภาค) - ปญจอนฺตรธานกถา

เสฐียรโกเศศ และ ส. สาลิตุล ได้อธิบายการจัดแบ่งและเพิ่มเนื้อหาปริจเฉทต่าง ๆ ในฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ไว้ดังนี้

หนังสือปฐมสมโพธิกถาภาษาบาลีทั้ง ๒ คัมภีร์ที่กล่าวนี้ คัมภีร์แรกมี ๒๒ ปริจเฉท คัมภีร์หลังมี ๓๐ ปริจเฉท มากกว่ากัน ๘ ปริจเฉท แต่ใจความลงรอยกันตลอด ปริจเฉทที่ ๑ ถึงปริจเฉทที่ ๑๑ ทั้ง ๒ คัมภีร์ ชื่อและความเสมอกันเรื่อยไป มาเริ่มแบ่งแยกในท้ายปริจเฉทที่ ๑๑ คือ คัมภีร์แรกไขความในตอนที่ว่านิชฺลองที่น้องได้รับพระเกศธาตุ ๘ องค์ แล้วเชิญไปทำธาตุนิธาน ยืดออกไปอีกปริจเฉทหนึ่งเป็นปริจเฉทที่ ๑๒ ปริจเฉทที่ ๑๓ ที่ ๑๔ จึงไปตรงกับปริจเฉทที่ ๑๒ ที่ ๑๓ แห่งคัมภีร์หลัง ต่อนี้ไปคัมภีร์หลังแยกพิมพ์พิลาปปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๕ แห่งคัมภีร์แรกออกเป็นยลบรรพชาปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๔ อรุณเวลคฺมนปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๕

อัครศาสทกรบรรพชาปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๖ กปิลวัตตुकมนปริวัตต์ ปริจเฉท
 ที่ ๑๗ ทิมพาพิลาปปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๘ และแยกสัถยบรรพชาปริวัตต์
 ปริจเฉทที่ ๑๖ แห่งคัมภีร์แรกออกเป็นสัถยบรรพชาปริวัตต์ ปริจเฉท
 ที่ ๑๙ เมตโตยพยากรณ์ปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๐ พุทธปิฎกนิพพานปริวัตต์
 ปริจเฉทที่ ๒๑ และแยกเทศนาปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๗ แห่งคัมภีร์แรก
 ออกเป็น ยมกปาฏิหาริย์ปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๒ เทศนาปริวัตต์ ปริจเฉท
 ที่ ๒๓ ดังนี้ เทโวโรหนปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๘ แห่งคัมภีร์แรกจึงตรงกัน
 กับเทโวโรหน ปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๔ แห่งคัมภีร์หลัง แล้วคัมภีร์หลังแยก
 มหานิพพานสูตรปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๑๙ แห่งคัมภีร์แรกเป็นอัครศาสท
 กนิพพานปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๕ และมหานิพพานสูตรปริวัตต์ ปริจเฉท
 ที่ ๒๖ เมื่อคัมภีร์หลังแยกความย่อในคัมภีร์แรกให้พิสดารออกไปมากบ้าง
 น้อยบ้างโดยนัยนี้ ธาตุวิภังขณปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๐ มารพັນธปริวัตต์
 ปริจเฉทที่ ๒๑ ธาตุอันตรธานปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๒ แห่งคัมภีร์แรกจึง
 ตรงกันกับธาตุวิภังขณ ปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๗ มารพັນธปริวัตต์ ปริจเฉท
 ที่ ๒๘ อันตรธานปริวัตต์ ปริจเฉทที่ ๒๙ แห่งคัมภีร์หลัง*

ผู้วิจัยพบว่าฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มี ๓๐ ผูก
 หรือปริจเฉท ทั้งนี้เพราะแบ่งเนื้อหาของวิชาวามงคล ปริจเฉทที่ ๑ ในฉบับแรก ที่ยาวมากถึง
 ๓๖ หน้าลาน นานมากกว่าปกติซึ่งมีเพียง ๒๔ หน้าลาน เป็น ๒ ปริจเฉท คือ นุพฺพภาค
 และปจฺจิมภาค เหตุที่แบ่งเพราะความหนาของคัมภีร์โบราณเกินกว่าที่จะถืออ่านเวลาเทศน์ได้
 แต่ฉบับภาษาไทยมิได้แยกเป็น ๒ ปริจเฉท จึงมี ๒๙ ปริจเฉท เพราะฉบับภาษาไทยสั้นกว่า
 โดยกล่าวเฉพาะใจความสำคัญและตัดข้อความที่เป็นคาถาซึ่งมีเนื้อหาซ้ำกับร้อยแก้วออกไป

ผู้วิจัยได้จัดทำตารางเปรียบเทียบคัมภีร์ปฐมสมโพธิที่แต่งในล้านนา อโยธยาและรัตน
 โกสินทร์ และตารางเปรียบเทียบเฉพาะจำนวนรัตนโกสินทร์ทั้ง ๓ ล้านวน เพื่อให้ทราบถึง
 วิวัฒนาการของปฐมสมโพธิ (หมายเลขในวงเล็บข้างหลังชื่อปริจเฉทในตารางเป็นเลขที่ระบุไว้
 ในต้นฉบับคัมภีร์โบราณ แสดงถึงการแต่งเพิ่มเติมเฉพาะปริจเฉทนั้น ๆ)

* สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิกถา, หน้า (๒) - (๓).

ตารางที่ ๑. เปรียบเทียบปฐมสมโพธิ ฉบับล้านนา อรรถธานะและรัตนโกสินทร์

ฉบับล้านนา	ฉบับอรรถธานะ	ฉบับรัตนโกสินทร์
		(๑) วิชาหมุคตถตา ปุทฺทภาค
		(๒) วิชาหมุคตถตา ปุจฺจิมภาค
(๑) ตฺลิต - คทฺทภาณิกฺขมณ	(๑) ตฺลิต	(๓) ตฺลิต
	(๒) คทฺทภาณิกฺขมณ	(๔) คทฺทภาณิกฺขมณ
(๒) ลกฺขณปริศฺคาน	(๓) ลกฺขณปริศฺคานก	(๕) ลกฺขณปริศฺคาน
(๓) ราชาภิเลก	(๔) ราชาภิเลก	(๖) ราชาภิเลก
(๔) มหาภิณิกฺขมณ	(๕) อภิณิกฺขมณ	(๗) อภิณิกฺขมณ
(๕) ทฺถกกริยา	(๖) ทฺถกกริยา	(๘) ทฺถกกริยา
	(๗) ทฺถทฺฐธา	(๙) ทฺถทฺฐธา
(๖) มารวิชัย	(๘) มารวิชัย	(๑๐) มารวิชัย
(๗) อภิสมฺโพธิ	(๙) อภิสมฺโพธิ	(๑๑) อภิสมฺโพธิ
	(๑๐) โพธิสทฺทญฺญ	(๑๒) โพธิสทฺทญฺญ
(๘) ทฺรหมฺชฺเณสน	(๑๑) ทฺรหมฺชฺเณสน	(๑๓) ทฺรหมฺชฺเณสน
(๙) ธมฺมจกฺก	(๑๒) ธมฺมจกฺกนฺวคฺตณ	(๑๔) ธมฺมจกฺก
		(๑๕) ยลปฺททฺฐธา
		(๑๖) จุจฺเวลคฺมณ
		(๑๗) อคฺคสวากปฺททฺฐธา
		(๑๘) กปิถตฺตคฺมณ
		(๑๙) ทิมพาภิลาป
	(๑๓) ปญฺจสฺสลาภียปฺททฺฐธา	(๒๐) สากฺยวราปฺททฺฐธา
		(๒๑) เมตฺเตยฺยทฺรทฺฐยากรณ
		(๒๒) ทฺทฺฐปิฏฺนิทฺพาน
		(๒๓) ยมกปาฏิหาริย
	(๑๔) เทสนา	(๒๔) เทสนา
		(๒๕) เทโวโรหน
		(๒๖) อคฺคสวากนิทฺพาน
	(๑๕) นิทฺพานสฺสุต	(๒๗) มหาปรินิทฺพานสฺสุต
	(๑๖) ธาตุวิภฺจฺชนกถา	(๒๘) ธาตุวิภฺจฺชน
	(๑๗) มารพนฺธ	(๒๙) มารพนฺธ
		(๓๐) ชนฺตรธานกถา
๔ ปริจเจท	๑๗ ปริจเจท	๓๐ ปริจเจท

ตารางที่ ๒ เปรียบเทียบปฐมสมโพธิ ฉบับรัตนโกสินทร์ ๓ ส่วน

ส่วนที่ ๑	ส่วนที่ ๒	ส่วนที่ ๓
(๑) วิวามงคล (๑ ก)	(๑) วิวามงคล (๑ ก)	(๑) วิวามมงคลกถา ปุพพภาค (๒) วิวามมงคลกถา ปุจฉิมภาค
(๒) ตูลิต (๑)	(๒) ตูลิต (๑)	(๓) ตูลิต
(๓) คพภาภินิกรรม (๒)	(๓) คพภาภินิกรรม (๒)	(๔) คพภาภินิกรรม
(๔) ตฤณปริศคาหก (๓)	(๔) ตฤณปริศคาหก (๓)	(๕) ตฤณปริศคาหก
(๕) ราชาภิเสก (๔)	(๕) ราชาภิเสก (๔)	(๖) ราชาภิเสก
(๖) อภินิกรรม (๕)	(๖) อภินิกรรม (๕)	(๗) อภินิกรรม
(๗) ทูกกกริเวชา (๖)	(๗) ทูกกกริเวชา (๖)	(๘) ทูกกกริเวชา
(๘) พุทธรุชา (๗)	(๘) พุทธรุชา (๗)	(๙) พุทธรุชา
(๙) มารวิชัย (๘)	(๙) มารวิชัย (๘)	(๑๐) มารวิชัย
(๑๐) อภิสุมโพธิ (๙)	(๑๐) อภิสุมโพธิ (๙)	(๑๑) อภิสุมโพธิ
(๑๑) โพธิสัพพณฺณ (๑๐)	(๑๑) โพธิสัพพณฺณ (๑๐) (๑๒) อฏฺฐเกสธาตูกถา (๑๒ ก)	(๑๒) โพธิสัพพณฺณ
(๑๒) พรหมชฺเฌเสน (๑๑)	(๑๓) พรหมชฺเฌเสน (๑๑)	(๑๓) พรหมชฺเฌเสน
(๑๓) ธมฺมาจกุปฺปาวตฺตน (๑๒)	(๑๔) ธมฺมาจกุปฺปาวตฺตน (๑๒)	(๑๔) ธมฺมาจก (๑๕) ยลปฺพุทฺธชา (๑๖) อฏฺฐเวสคฺคมน (๑๗) อคฺคสาวกปฺพุทฺธชา (๑๘) กปฺปิลวตฺตคฺคมน
	(๑๕) พินฺนภาวีสลาปกถา (๑๖ ก)	(๑๙) พินฺนภาวีสลาป
(๑๔) ปญฺจสตฺตสากิยปฺพุทฺธชา (๑๓)	(๑๖) ปญฺจสตฺตสากิยปฺพุทฺธชา (๑๓)	(๒๐) สากฺยราชปฺพุทฺธชา (๒๑) เมตฺเตยฺยพุทฺธชฺยากรณ (๒๒) พุทฺธปิตฺตนิพฺพาน (๒๓) ยมกปฺปฏิหาริย
(๑๕) เทสนา (๑๔)	(๑๗) เทสนา (๑๔) (๑๘) เทโวโรหนกถา (๑๘)	(๒๔) เทสนา (๒๕) เทโวโรหน (๒๖) อคฺคสาวกนิพฺพาน
(๑๖) นิพฺพานสฺสุด (๑๕)	(๑๙) นิพฺพานสฺสุด (๑๕)	(๒๗) มหาปรินิพฺพานสฺสุด
(๑๗) ธาตุวิภวฺชน (๑๖)	(๒๐) ธาตุวิภวฺชน (๑๖)	(๒๘) ธาตุวิภวฺชน
(๑๘) มารพนฺธ (๑๗)	(๒๑) มารพนฺธ (๑๗) (๒๒) ธาตุนิพฺพานกถา (๒๒)	(๒๙) มารพนฺธ (๓๐) ธนฺตรธานกถา
๑๘ ปริจเจท	๒๒ ปริจเจท	๓๐ ปริจเจท

ในที่นี้ ผู้วิจัยจะนำปฐมสมโพธิทั้ง ๕ ฉบับมาเปรียบเทียบสำนวน เพื่อให้เห็นความแตกต่าง ซึ่งพอสรุปประเด็นสำคัญได้ ๒ ข้อ คือ :-

๑. เนื้อหาที่ต่างกัน

ฉบับล้านนา เริ่มต้นว่า

เสดาติจตุตต์ ขนตาภิปตฺติตต์
 ปหาย โย สตฺตวสุหิ มณฺฑิตต์
 หิตาย เนกขมฺมมกาสิ ธนฺตุนัน
 กมฺปาสุโน สตฺตฤ นมตฺตฤ ตฺตฺส โนติ ฯ

ส่วนฉบับอยุธยา เริ่มด้วยบทนมัสการพระรัตนตรัยและปณามศาตา เริ่มต้น
 ในปริจเฉทที่ ๑ ต่างจากฉบับอื่น ๆ ว่า

นโม ตฺตฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมุทฺทสฺส ฯ
 มหาการุณิกํ นาคํ ธรรมนุเตน สุเทสิตํ
 นตฺวา อริยสงฺฆมฺนุจ ทกฺขิณฺเอยฺยํ นิรฺยคณํ
 ทสฺสยิสฺสํ สฺมาเสน ปาวรี สวารสงฺคณํ
 สฺมาหริตฺวา วิวิธ- นยํ โสตฺตฺสฺชาวหนฺติ ฯ

ฉบับรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๑ ไม่มีปณามศาตา ในปริจเฉทที่ ๑ จีวามงฺคลกฺกา
 เริ่มต้นบท “นโม ตฺตฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมุทฺทสฺส ฯ”

ฉบับรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๒ เป็นการแต่งเพิ่มขึ้นอีก ๔ ปริจเฉท ความข้างต้น
 เหมือนสำนวนที่ ๑

ฉบับรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๓ มีปณามศาตา ในปริจเฉทที่ ๑ จีวามงฺคลกฺกา
 ว่า “พุทธฺโต อนนฺตคุณเตจฺมมหาภูทาวโ.....ปุณ สมฺพนฺธฺนฺติ” (ดูหน้า๗๒-๗๓) และในตฺตฺสิต
 ปรีวตฺต ก็มีความเริ่มต้นของฉบับล้านนา ว่า “เสดาติจตุตต์.....ตฺตฺส โนติ” อยู่ด้วย

จากการศึกษาเปรียบเทียบ คัมภีร์ปฐมสมโพธิทั้ง ๕ ฉบับ ทำให้พบข้อแตกต่างใน
ทั้ง ๕ ส่วนวน ซึ่งจะนำมาสวรูปในประเด็นสำคัญ ในที่นี้จะถือฉบับรัตนโกสินทร์ส่วนวน
ที่ ๓ เป็นหลักในการเปรียบเทียบ คือ :-

๑.๑ ปรับปรุงเนื้อหาใหม่ นำทุกส่วนวนข้างต้นมาผนวกกัน จึงกลายมาเป็น
ส่วนวนที่ ๕ คือ ฉบับรัตนโกสินทร์ (ส่วนวนที่ ๓) นำเนื้อหาจากทั้งฉบับล้านนา ฉบับ
อยุธยา และฉบับรัตนโกสินทร์ (ส่วนวนที่ ๑ และ ๒) มาผนวกเข้าด้วยกันและตัดต่อเพิ่มเติม
ข้อความบางส่วนเข้าไป ตัวอย่าง เช่น ในตุลิตปริวรรต เป็นปริจเจทที่ ๑ ในฉบับล้านนา
และฉบับอยุธยา ตรงกับปริจเจทที่ ๓ ในฉบับรัตนโกสินทร์ (ส่วนวนที่ ๓) มีเนื้อความดังนี้

ฉบับล้านนา ความว่า

กมุปาธุโน นิ ภควโต สมุสาสมพุทธุสสุตถาย สัสสารมณฺณวนิมุคฺคณิฉิลชน-
คณมพุทธิตถคามตาย สตฺตทิวสปรตฺตพฺพํ สตฺตตรตนสมิทฺธิปํ จกฺกวตฺติรชฺชสิริ ตินมิว กวจรมิว
ชีวหาลคฺคิตเชลปิณฺฑมิว โอนาย ปพฺพชิตภาโว ปรีทึปิโต โหนติ ๗ กถํ ๗ ติวิสสมฺปรตฺติ-
ปรจวีย์ ปติฏฺจิตฺเต มหาปริจฺจาคาทิกุสมฺสมุสุลฺล ปารมิมหารุกฺเข สพฺพญฺณตฺตภาณผลํ
คณฺหิตฺตกาโม โพรสิสฺสโตปิ เวสฺสนนฺตรตฺตภาวโต จวิตฺวา ภูจิวสฺสสทฺสสนฺสสาธิกสฺตฺตปฺนุณฺวาล-
วสฺสโกฏฺเฏอายุโก ตฺลิตฺตภาเว สฺนตฺลิตฺโต นาม เทวปฺตฺโต นุตฺวา นิพฺพตฺติ ๗ มหาปุริโส ปน
ตฺลิตฺตภาเว วิหรนฺโตเยว ยาวตฺตายุกํ ติฏฺจติ ๗

ตตฺต ปารมิปุริตตฺตตาย โส วิมุตฺตีกาลกิริยายํ กตฺวา มนุสฺสปรเถเยว นิพฺพตฺติ ๗
ปารมินี ปน ยถา อิทานิ เอเตนตฺตภาเวน สพฺพญฺณตฺตํ อุปฺปาเทตฺถํ สกฺโกติ เหวํ สพฺพโส
ปุริตตฺตา ตทา โพรสิสฺสโต ตตฺต ยาวตฺตายุกํ อฏฺฐาสิ ๗ เทวตฺตานํ ปน พุทฺธโกลาหลํ นาม
อุทฺปาติ ๗ ตทา มหาพฺรหฺมาโน พฺรหฺมาภรณปติมณฺหิตฺตา ทสฺสนสฺสโลกธาตฺตโณหินฺทนฺตฺตา
มาริสฺสา อิติ วสฺสสทฺสสนฺสจฺเจเยน สพฺพญฺณพฺพุโร อุปฺปชฺชิสฺสตฺตตี โลเก อุกฺโขเสนฺติ เตสุ
พุทฺธโกลาหเลสฺสุ ทสฺสนสฺสพฺรหฺมาโน ตตฺตกาเยว สกฺกสฺยามสฺนตฺลิตฺตนิมฺมานรตีปรนิมฺมิต-
วสฺวตฺตตีเทวราชาโน เอเกกฺกสมิ จกฺกวาเพ จตฺตาโร จตฺตาโรติ จตฺตาทีสฺสนสฺสสาธิกพฺพิสา
มหาราชานิ เสสเทวปฺตฺเตหิ สทฺธิ อิมสฺมิ จกฺกวาเพ สกฺกาทโย คเณหฺวา ตฺลิตฺตภาวนํ
คณฺตฺวา ตํ อุปลงฺกมิตฺวา ยาจฺนติ ๗" ความต่อจากนี้ไปคล้ายกับฉบับของสมเด็จพระมหา
สมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (ดูหน้า ๑๑๔) แต่ส่วนวนต่างกันบางส่วน

ฉบับอยุธยา ความว่า

ตจราย มาติกา พุทธาทิมภินาโร กิริย์ สตุฏ อพภูติ ปรณจอนุตธานานิ
จกกวตติวิภาวนัน กวจรมิว ชิวหาลคคิตเชลปินุทมิว โอนาย ปพพชิตภาโว ปรีทปิโต
โหติ ฯ ติวริสสมปตตี ปถวิย์ ปติฏจิตะ มหาปริจจาคาทิฏสมมุปฺพมุสเส ปารมิมหาฏเช
สพพณฺณตถาณะ ผลัน คณฺหาปตฺกาโม ฯ กถัน ฯ

อมุหนากัน กิร โพรสิสตุโต อิมสมัน ภาททกปฺเป กปฺปสตสทสสาธิกานัน จตฺนุนัน
อสงฺเขยยานัน มตฺตเก สฺเมธเ นาม ปณฺจาทิณฺณวาอฏฺฐสมมาปตฺติลาภี ตาปโส หุตฺวา.....
ข้อความต่อจากนี้ไปตรงกับฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส (ดู
หน้า ๑๑๔-๑๑๕)

ฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนวันที่ ๑ ความว่า

โพรสิสตุโตปิ นววิสตีวสุลลัน อราวาสัน วสนฺโต ตโต มหาภินิฏฆมนัน นิฏฆมิตฺวา
จวสุสถานิ ปธานจริยัน พุทธภาวันัน ปติวิชฺฌมิตฺวา ฯ โส โพรสิสตุโต ปฏฺจาย ปณฺจจตฺตาสลีสวสุลลัน
เทวมนุสฺสานัน ธมฺมมรสัน ปิวิตฺวา ฏฺฐาตฺตินคเร สาท มลฺลราชานัน อญฺยานะ ปรีนิพฺพุโต ฯ
อานนฺทเถโรปิ พุทธปาหฺมุเล อรหตฺตพฺยาकरणัน ลภิตฺวา สตฺตเม ทิวเส ปจฺมสงฺคายนะ
อรหตฺตผลัน ปตฺวา ปณฺจ ปพฺพตฺตานมนฺตเร ธมฺเม คิริปพฺพเต นาม ฯ ราชคเ
พิมฺพิสสารราชสุลล ปฺจโต อชาตสตุฏฺฐ ราชาท ลาวนฺณฺณมาเส นครสุลล ปจฺจิมทิสสาภาเค
เวภารคิริปพฺพตสมิเป สตฺตปณฺณรฺกฺษนฺเต สตฺตตรตนปาสาทะ สตฺตฏฺฐมิเก ปสฺสจฺจเก มาเปตฺวา
สมนฺตาท มณฺทปปี การาเปตฺวา ตตฺต นวโกฏฺฐยานัน อรหนฺตานัน นิสีทาเปสิ ฯ สพฺเพ
เทวมนุสฺสทา พุรฺหมคณฺหา จ ตตฺตเถว สมนฺนปตีสุ ฯ

อชาตสตุฏฺฐราชปิ มหาชนสุลล มชฺชเ ปวิสีตฺวา มหาภุสฺสปเถรอาทิจิ ภิฏฺฐลฺลณฺณ
ปณฺจปติฏฺฐิตน วนฺทิตฺวา เอวมาน ภาณฺเต อริย มหาภุสฺสป อมฺุหนากัน อางฺวิโย ภาควา
ปรีนิพฺพุโต อิทานิ พุทฺธลีสลา วิย อมฺุหนากัน ธมฺมจกุกัน เทเสถาติ ฯ ตัน สุตฺวา เถโร มหาราช
อหนัน ภาควโต สนฺติเก อรหตฺตัน ลภิตฺวา ตสมิ อาทิตโต ปฏฺจาย ภาควนฺตัน อานฺุจฺจิตฺวา
ปิปฺพลิตฺคุหายัน วสิสฺสสามิ ภาควโต ธมฺมจกุกปฺปวตฺตนัน น สุตฺต อหนัน ภาควโต ธมฺมจกุกัน น
สิฏฺฐายมิ อานนฺโทปิ ภาควโต ปาหฺมุเล นิจฺจ อปฏฺฐาเปสิ ธมฺมจกุกปฺปวตฺตนณฺจ โสปิ
ชานาตีติ ฯ เตน อานนฺทตฺเถโร ปกฺโกสทาเปถาติ ฯ

มหากุสโพบี อานนุทเถโร ปฏโกสาเปสิ รตนฉวรสุสิตมหาเถรสฺส ปฏโกสิตสทฺทํ
 สุตฺวา อานนุทเถโร ปตฺตจิวรมาทาย อาคนฺตฺวา เทวมนุสฺสภิกฺขุสงฺฆมฺมุเณ ปาวิสิตฺวา ฯ

ฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนวันที่ ๒ ความตรงกับส่วนวันที่ ๑ ของสมเด็จพระพนรัตน์

ฉบับรัตนโกสินทร์ ส่วนวันที่ ๓ ความว่า

กปาธุโน ทิ ภควโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส สมฺพุทฺธสฺสตฺถาย สํสാരอนฺนวณิมฺมุคฺค-
 นิซิลฺลนคณมฺพุทฺธิรุตฺถกามตาย สตฺตทิวสฺสปตฺตพฺพํ สตฺตฺรตนสมิหฺมํ จกฺกวดฺติรชฺชสิริ ตินมิว
 กวจรมิว ชิวฺหาลคฺคิตฺเชลปิณฺฑมิมว โอนาย ปุพฺพชิตฺถาโว ปรีทึปิโต โนติ ฯ ติวริสมฺปตฺติ-
 ปจฺวียํ ปตฺติฏฺจิตฺเต มหาปริจฺจาคาทิกฺขมฺสมฺมุผลฺเล ปารมิมฺหากปฺปฏฺกฺเข สพุทฺถณฺนตฺถาณผลํ
 คณฺหาเปตฺถกาโม ฯ กถํ ฯ

อมฺหากํ ทิร โหริสฺสฺสโต อิติ ภทฺทกปฺปโต กปฺปฺลตฺสทฺสสํสํสํ อจฺตฺนํ
 อสงฺเขยฺยานํ มตฺถเก สฺมุเโธ นาม ปญฺจาภินฺนวาอฏฺฐสฺมาปตฺติลาภึ ตาปฺโส หุตฺวา
 ทิพฺเพน จกฺขุณา โลกํ โวลเณนฺโต จตฺสุ อปฺปาเยสุ ปตฺติตฺวา สํภคฺควิภคฺคสฺสริเร มหนตฺตํ ทฺกฺขํ
 อนฺนวณฺเต สตฺเต ทิสฺวา กฺรณาย กมฺปิตฺททโย หุตฺวา วิหฺรณฺโต ทึปฺงฺกรสฺส สตฺถฺโน
 สฺมาคมํ ปตฺวา ตสฺส สฺนฺติเก อวสฺสทฺมปฺปชฺชนารฺหนํ อรหตฺตํ ปนฺนาย สพุทฺธตฺตฺทิตฺตฺถเมว
 สมฺมาสมฺพุทฺธิ อภิปตฺถเตตฺวา สทฺธพฺยากรเณ อปริมาเณ ชาติกนฺตฺวาเร ธนปฺตฺตภริยาอฺงฺคา-
 ชิวิตฺสฺส จาติ เหวํ วุตฺตปฺนฺจมฺหาปริจฺจาเค ปริจฺจชฺเชตฺวา ทสฺสปารมฺมโย นฺุเรสิ ฯ" (ดูหน้า
 ๑๑๔-๑๑๕)

จากตัวอย่างข้างต้น ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิต
 ชิโนรส ทรงนำเอาคาถาเริ่มต้นและข้อความข้างต้นมาจากฉบับล้านนา และได้นำเอาส่วนที่
 ขยายความตอนพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมีมาจากฉบับอยุธยา ลักษณะเช่นนี้ปรากฏอยู่หลาย
 แห่ง เนื้อหาส่วนใหญ่อิงตรงกัน บางแห่งตรงกับฉบับล้านนา บางแห่งตรงกับฉบับอยุธยา

๑.๒ รวบรวมข้อความจากคัมภีร์อื่นมาใช้ ผู้วิจัยได้ตรวจสอบที่มาต่าง ๆ พบว่า
 ฉบับรัตนโกสินทร์นำเอาข้อความบางส่วนมาจากอรรถกถา เช่น วิวาหมงคลกถา ปริจเฉทที่ ๑

ตอนเริ่มต้นวงศ์ของพระเจ้ามหาสมมตราชจนถึงกำเนิดศากยวงศ์ มาจากสมุ้งควลีลาสินี อรรธกถาทิมนิกาย สีลขันธวรรค อัมพปฐมสูตร^{๙๙}

นำข้อความบางส่วนมาจากพระบาลีในพระไตรปิฎก เช่น ลักษณะปริศนาคานกปริวัตต ปริจเฉทที่ ๔ เนื้อหาตอนที่ว่าด้วยมหาปริตลักษณะ ๓๒ ประการ มาจากลักษณะสูตร ทิมนิกาย ปาฎิกวรรค เล่มที่ ๑๑ และมหาปทานสูตร ทิมนิกาย มหาวรรค เล่มที่ ๑๐ เหตุการณ์ช่วง ตรัสรู้ เสด็จวิมุตติสุข ประกาศพระศาสนาช่วงปฐมโพธิกาล ปรากฏอยู่ในมหาวรรค พระวินัยปิฎก

ในตุลิตปริวัตต เนื้อหาของเรื่องตอนพระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทรง ประสูติ เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ บำเพ็ญทุกรกิริยา ตรัสรู้ ประกาศพระศาสนา ในช่วง ปฐมโพธิกาล มาจากนิทานกถา อรรธกถาชาดก^{๑๐๐} และมรุตตวลีลาสินี อรรธกถาทุททก นิกาย พุทธวงศ์^{๑๐๑}

ส่วนที่เป็นคาถาประพันธ์ บางส่วนมาจากพระบาลี ในจริยาปิฎกบ้าง (ดูหน้า ๑๒๒ คาถาที่ ๑๑๓) มาจากอรรธกถาต่าง ๆ บ้าง เช่น มรุตตวลีลาสินี อรรธกถาทุททวงศ์ (ดูหน้า ๑๑๗-๑๑๘ คาถาที่ ๘๘-๙๔) แต่ส่วนใหญ่ที่พบมาจากคัมภีร์ชีนาลังการ และชินมหานิทาน ซึ่งบางแห่งระบุไว้ชัดเจน เช่น “เตน วุตตัม จริยาปิฎเก” (ดูหน้า ๑๒๒), “อายนุต วิตถาโร ชินมหานิทาน” (ดูหน้า ๑๒๒) และมีการระบุชื่อผู้แต่ง เช่น ในปริจเฉทที่ ๙ กล่าวถึงพระ พุทธรัชชิตาจารย์ ซึ่งเป็นผู้แต่งคัมภีร์ชีนาลังการไว้ว่า

ตํ ทสฺเสนุโต พุทฺธรัชชิตาจรโย อาน

^{๙๙} สมุ้งควลีลาสินี นาม ทิมนิกายกฐกถา สีลขันธคคฺควณณา (ปจโม ภาโค), (กรุงเทพฯ : มหาลุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒), หน้า ๒๓๒-๒๓๔.

^{๑๐๐} พุทฺทกนิกาย ชาดกปาหิยา ส่วณณาภุตา ชาดกกฐกถา ปจโม ภาโค เอกนิปาตคคฺควณณา, (กรุงเทพฯ : มหาลุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๗๓-๑๓๙.

^{๑๐๑} มรุตตวลีลาสินี นาม พุทฺทกนกฐกถาย พุทฺธวสฺสคคฺควณณา, (กรุงเทพฯ : มหาลุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๓๘๙ - ๔๑๐.

ติพุทธเขตตมฺหิ ติเสตจฺจตุตฺ
 ลทฺธาน โลกาทิปตี ภเวยฺย
 คนฺตุวาน โฬธี ปฺราจิตาสเน
 ยุทฺธาย มาเรน นิจฺจโล นิสฺสึทิตี ฯ**

๑.๓ แต่งเพิ่มเติม เป็นสำนวนของผู้แต่งหรือผู้ตรวจชำระเองโดยเฉพาะ ซึ่งมี
 ไขเป็นการนำข้อความมาจากที่อื่น หรือนำมาแต่เนื้อหาของเรื่อง แต่เปลี่ยนแปลงสำนวนภาษา
 เสียใหม่ ผู้วิจัยได้นำแต่ละสำนวนมาเทียบเคียงกัน พบว่ามีข้อความซึ่งเป็นของผู้แต่งแต่ละ
 ฉบับดังนี้

(๑) สำนวนล้านนา คาทาเริ่มต้น ตฺลิตฺตปริวตฺต ปฺริจเจทที ๑ ว่า “เสตาทิจตุตฺ
ตฺลุตฺ โนติ ฯ” เป็นสำนวนของพระสุวณฺณรังสี ผู้แต่งฉบับล้านนา

(๒) สำนวนอยุธยา คาทาเริ่มต้น ตฺลิตฺตปริวตฺต ปฺริจเจทที ๑ ความว่า
 “มหาการุณิกํ นาคํ.....โสดฺดฺชฺชาวฺหนฺติ ฯ” เป็นสำนวนของผู้แต่งฉบับอยุธยา ซึ่งไม่ปรากฏชื่อ

(๓) สำนวนรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๑ วิวาทมนฺจฺล ปฺริจเจทที ๑ ทั้งหมด
 เป็นสำนวนของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๑ พระอาจารย์ของสมเด็จพระ
 พระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

(๔) สำนวนรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๒ ไม่ปรากฏนามผู้แต่ง มีจำนวน ๒๒
 ปฺริจเจท มีข้อความเพิ่มขึ้นจากสำนวนที่ ๑ อีก ๔ ปฺริจเจท คือ ๑. อฏฺจเกสฺสาตฺถกฺคา
 ปฺริจเจทที ๑๒ ก ๒. พิมฺพาวิลลาปฺกฺคา ปฺริจเจทที ๑๖ ก ๓. เทโวโรหนกฺคา ปฺริจเจทที ๑๔
 ๔. ธาตุนิพพานกฺคา ปฺริจเจทที ๒๒ ส่วนข้อความอื่น ๆ นอกนั้นตรงกับสำนวนที่ ๑

(๕) สำนวนรัตนโกสินทร์ สำนวนที่ ๓ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ
 ปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ปณามคาคา ในวิวาทมนฺจฺลกฺคา ปฺริจเจทที ๑ เริ่มตั้งแต่
 “พุทฺโธ อนฺนุตฺตฺคุณฺเตชฺมฺหานุภาโว.....ปีติปาโมชฺชวฑฺฒนฺนฺติ” (ดูหน้า ๗๒-๗๓) และนิคม

** ดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิ (ภาษามาลี),
 (กรุงเทพฯ : บริษัท สหธรรมิก, ๒๕๓๗), หน้า ๘๗. และ วัลลีย์ ภัทการวัฒน์, ชินาลังการ : การตรวจ
 ชำระและศึกษาเชิงวิเคราะห์, (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
 ๒๕๒๒), หน้า ๖๒ คาทาที่ ๑๒๕.

คาถาทอนท้ายในปญจอนุตรธานกถา ปริจเฉทที่ ๓๐ ว่า “อดีตสมพุทธกาลา.....จิริ
ติฏจนฺเดว”^{๒๒}

๑.๔ ดัดข้อความออก มีทั้งการดัดข้อความบางส่วน บางประโยคหรือบางคำ
เช่น ฉบับอยุธยา ว่า “โศ อิตถิลกฺขณํ ปุริสลกฺขณํ ภูมิลกฺขณํ นกฺขตตลลกฺขณํ
กฺุสเล.....” ฉบับรัตนโกสินทร์ เป็น “โศ อิตถิลกฺขณํ ปุริสลกฺขณํ ภูมิลกฺขณํ กฺุสเล.....”
เป็นต้น

๑.๕ จัดเรียงลำดับเนื้อหาใหม่ เป็นการเรียงลำดับเหตุการณ์หรือเนื้อเรื่องที่ผู้
ตรวจชำระฉบับหลัง เห็นว่าไม่ตรงกับความเป็นจริงหรือสับสนกันเสียใหม่ เช่น ตอนพราหมณ์
๘ คน ทำนายลักษณะของพระสิทธัตถะราชกุมารแล้วกลับไปยังเรือนของตน พราหมณ์ ๗ คน
สั่งให้บุตรของตนออกบวชตามเสด็จ แล้วล่องลับไปตามอายุชัย เหลือแต่เพียงโกณฑัญญะ
พราหมณ์ เมื่อทราบข่าวการเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ของพระโพธิสัตว์ จึงชักชวนบุตร
พราหมณ์ได้ ๔ คน ออกบวชตามเสด็จ ในฉบับล้านนาปรากฏอยู่ตอนท้ายลक्षणปริศนา
ปริวัตต์ ฉบับอยุธยาเริ่มต้นราชาภิเศกปริวัตต์ ส่วนฉบับรัตนโกสินทร์ปรากฏอยู่ตอนต้น
หน้าลานที่ ๔ ของราชาภิเศกปริวัตต์ และดัดข้อความตอนชักชวนกันบวชของปัญจวัคคีย์ออก
ผู้วิจัยจะยกข้อความมาเปรียบเทียบกัน ดังนี้

ฉบับล้านนา ลक्षणปริศนาปริวัตต์

อด เต พุราหฺมณา อตฺตโน มรานิ คนฺดูวา ปฺตฺเต อามนฺตยิสฺสุ ตาตา อมฺเห
มหลฺลกา สฺุทฺโธทนมหาราชสฺสุ ปฺตฺตํ สฺุทฺพณฺณตฺตํ อทสฺสาม ภเวยฺยาม วา โน วา
ตฺมฺเห ตสฺมี กฺุมาเร สฺุทฺพณฺณตฺตํ ปฺตฺเต ตสฺสุ สาสเน ปฺทฺพเชยฺยาถาติ ฯ เต สตฺต ชนา
ยาวตาญฺกํ จตฺวา ยถากมฺมี คตา ฯ โภณฺทณฺณพฺุราหฺมณฺณาณโว ๑ อโรโค ว อโหสิ ฯ

มหาสตุตฺปิ วุทฺธิมนฺวาย มหาภินิกฺขมน์ นิกฺขมิตฺวา อณุกฺกเมน อฺุรเวลล์ คนฺดูวา
รมฺมณฺนิโย วต ภูมิกฺาโค อลล์ วต จิริ กฺุสปฺตฺตสฺสุ ปธานตฺถิกฺุส ปธานายาติ จิตฺตํ
อุปฺปาเทตฺวา ตตฺถ วาสลํ อุปฺคโต ฯ โส มหาปุริโศ ปฺทฺพชฺิโตติ สฺุทฺวา เตลล์ พุราหฺมณานํ

^{๒๒} ดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิ (ภาษาบาลี), หน้า
๒๗๘ - ๒๘๐.

ปุตเต อปสงกมิตวา เอวมาห สิทฺธตฺตกฺกมาโร กิร ปพฺพชิตฺโต โส นิสฺสํสยํ พุทฺโธ ภวิสฺสตี
สเจ ตฺมุนาภํ ปิตโร อโรคา อสฺสุ อชฺช นิกฺขมิตฺวา ปพฺพเชยฺยํ สเจ ตฺมุนี อจฺเจยฺยาด
เอต ตํ มยํ มหาปฺริสฺสํ อนุปพฺพชิตฺตสามาตี ฯ

เต สพฺเพ เอกฉนฺทา ภวิตฺตํ น สกฺขีสุ ฯ ตโย ชนา น ปพฺพชีสุ ฯ โภณทณฺณโล-
พฺราหฺมณํ เขฎฺฐกํ กตฺวา อิตฺเร จตฺตารโ ชนา ปพฺพชีสุ ฯ เต ปณฺจปี ชนา
ปณฺจวคฺคิเดวา นาม ชาตา ฯ

ฉบับอุชฺชยา ราชากิเสกปริวรรต

อถ เต พฺราหฺมณา อตฺตโน ฆราวานิ คณฺฐวา ปุตเต อามนฺตยีสฺส ตาตา อมฺเห
มหลฺลกา สุทฺโธทนมหาราชฺสส ปุตฺโต สพฺพณฺณุตํ ปตฺวา มยํ ภเวยฺยาม วา โน วาตี ตฺมุนี
ตสฺมี กฺมาเร สพฺพณฺณุตํ สมฺปตฺเต ตสฺส สาสเน ปพฺพเชยฺยาถาตี ฯ เตปี สตฺต ชนา
ยวตฺตายุกํ จตฺวา ยถากมฺมํ คตา ฯ โภณทณฺณมานโว จ อโรโค อโหสิ ฯ

มหาสฺตฺโตปี วุณฺนิมฺวาย มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขมิตฺวา อนุกมฺเมน อฺรุเวลฺลํ คณฺฐวา
รฺมฺมณฺนิโย วต ภูมิภาโค อลํ วติช กุลปุตฺตสฺส ปธานตฺติกสฺส ปธานายาตี จิตฺตํ
อฺปฺปาเทตฺวา ตตฺถ วาสํ อฺปคฺโต ฯ โส มหาปฺริสฺสํ ปพฺพชิตฺตี สุตฺวา เตสํ พฺราหฺมณานํ
ปุตเต อปสงกมิตวา เอวมาห สิทฺธตฺตกฺกมาโร กิร ปพฺพชิตฺโต โส นิสฺสํสยํ พุทฺโธ ภวิสฺสตี
สเจ ตฺมุนาภํ ปิตา อโรคา อสฺสุ อชฺช นิกฺขมิตฺวา ปพฺพเชยฺยํ สเจ ตฺมุนี อจฺเจยฺยาด
เอตฺต อหํ ตํ มหาปฺริสฺสํ อนุปพฺพชิตฺตสามาตี ฯ

สพฺเพ เต เอกฉนฺทา ภวิตฺตํ นาสกฺขีสุ ฯ โภณทณฺณพฺราหฺมณํ เขฎฺฐกํ กตฺวา
อิตฺเร จตฺตารโ มานวา ปพฺพชีสุ ฯ เต ปณฺจ ชนา ปณฺจวคฺคิยา เดวา นาม ชาตา ฯ

ฉบับรัตนโกสินทร์ ราชากิเสกปริวรรต

อถ เต พฺราหฺมณา อตฺตโน ฆราวานิ คณฺฐวา ปุตเต อามนฺตยีสฺส ตาตา อมฺเห
มหลฺลกา สุทฺโธทนมหาราชฺสส ปุตฺตํ สพฺพณฺณุตํ ปตฺตํ มยํ ภวีสฺสํ ลภยฺยาม วา โน วาตี
น ชานาม ตฺมุนี กฺมาเร สพฺพณฺณุตํ สมฺปตฺเต ตสฺส สาสเน ปพฺพเชยฺยาถาตี ฯ
เต สตฺตปี ชนา ยวตฺตายุกํ จตฺวา ยถากมฺมํ คตา ฯ โภณทณฺณมานโว อโรโค อโหสิ ฯ
ตัดข้อความตอนปัญหาวิคคีย์ชักชวนกันบวชออกไป (ดูหน้า ๑๗๓)

๒. ด้านสำนวนภาษา ในการศึกษาวิเคราะห์เปรียบเทียบ ผู้วิจัยได้จัดแบ่งกลุ่ม การเปรียบเทียบลักษณะของสำนวนภาษาในแต่ละฉบับ โดยอาศัยหลักทางไวยากรณ์ คือ (๑) การใช้ประโยค (๒) การใช้คำศัพท์ต่าง ๆ ได้ข้อสรุปว่า คัมภีร์ปฐมสมโพธิทุกฉบับแม้จะ นำข้อความมาจากคัมภีร์อื่นและมีข้อความส่วนใหญ่ตรงกับคัมภีร์ซึ่งเป็นแหล่งที่มาที่จริง แต่มี การปรับปรุงแก้ไขบางศัพท์ หรือ บางประโยค ซึ่งเป็นการตรวจสอบชำระ แต่ความหมายยังคง เดิม หรือเปลี่ยนไปก็มี ดังตัวอย่าง เช่น

๒.๑ เปลี่ยนกริยาพยางค์ อนุต บัจฉัย กริยาภิตก์ เป็นกริยาอาชฺยาด คุมพากย์ เช่น ในราชาภิเสกปริวตุด ฉบับล้านนา ว่า “เอวํ ตีสุ ปาสาเทสุ สมฺปตฺตี อนุทวนฺโต สกุโก วีย เทวสมฺปตฺตี อนุทวนาโน เวชยนฺตปาสาเท วิหฺรโต เอกทิวสํ คจฺจามิ สฺฐมฺิทสฺสนายาติ อาท ฯ” แต่ในฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เป็น “เอวํ ตีสุ.....เวชยนฺตปาสาเท วิหฺรติ ฯ” แล้วจบปริจเฉทเพียงเท่านั้น ตัด ข้อความต่อจากนี้ไปเริ่มต้นเป็นปริจเฉทที่ ๗ มหาภินิกุขมนปริวตุด โดยมี ๒ คาถาจากคัมภีร์ ชินาลังการต่อท้ายก่อนจบราชาภิเสกปริวตุด (ดูหน้า ๑๔๐-๑๔๒)

๒.๒ เปลี่ยนกริยาคุมประโยค เช่น ในวิวานมจฺจลลกา ปริจเฉทที่ ๑ ฉบับ อยุธยา ใช้ว่า “โส สีนฺตนุราชาปิ อฏฺจ สหสฺสสทฺทปาณาหิ ทตฺวา จตฺสฏฺจิลฺกฺขณฺปนฺณํ ตสฺส อคฺคฺมเหสิฏฺจฺจาเน อภิเสกํ กาทพฺพํ วรํ กุมาริกํ ปรีเยสนตฺถาย เตสํ อาณาเปสิ ฯ” ส่วนฉบับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสใช้ว่า “โส สีนฺตนุราชาปิ เตสํ อฏฺจ สหสฺสสทฺทปาณาหิ ทตฺวา จตฺสฏฺจิลฺกฺขณฺปนฺณํ ตสฺส อคฺคฺมเหสิฏฺจฺจาเน อภิเสกํ กาทพฺพํ วรํกุมาริกํ คณฺหาปณฺตถาย เปเสสิ ฯ” จากตัวอย่างนี้ทำให้เห็นว่า แม้จะเปลี่ยนแปลงศัพท์และกริยา แต่ความหมายของเนื้อหาไม่เปลี่ยนไปมาก ถือได้ว่าเป็นสำนวนของผู้ แต่งและผู้ตรวจชำระฉบับนั้น ๆ

๒.๓ ประโยคต่างกัน เช่น ฉบับอยุธยา ใช้ว่า “โกนฺเต เวทาจฺจปารคฺู เจกา จตฺริยาปเถ” แต่ฉบับรัตนโกสินทร์ใช้ว่า “จตฺนุณํ อิริยาปถานํ กุสลา พฺุราหฺมณา สิญฺ” (ดูหน้า ๗๗ คาถาที่ ๘) และในราชาภิเสกปริวตุด ตอนแรกนาขวัญ แม้ความหมายของทั้ง ๓ ฉบับจะคล้ายกัน แต่รูปประโยคภาษาบาลีแตกต่างกัน ฉบับอยุธยากับรัตนโกสินทร์ตรงกัน ส่วนฉบับล้านนาต่างกันมาก ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างที่ยกมาเปรียบเทียบกันดังนี้

ฉบับล้านนา

อเดกทิวส์ รณโณ วรูปมจล นาม อโหสิ ๗ ค่ ทิวส์ สกลกปิสวตถุณคร เทวนคร
วีย อลงการาเปลิ ๗ สหุเพ ทาสกมมกราทโย อหตวตถุณิวตถา คนุชมาลาปฏิมณทิตา
ราชกุลเส สนุณิปตษุติ ๗ รณโณ กมมานนุชเร นจลลสทสุส โยชยษุติ ๗ ตสุมี ปน ทิวเส
เอณูนอฏจสตนจลลลاني สหุธิ พลิตทททสรุมีโยตเตหิ รัชตปริกษิตตทานิ โหษุติ ๗ รณโณ
โอลมพนจลล ปน รัชตสวณณปริกษิตต ไหติ พลิตทททานิ ลิงครสุมี ปฏิกททปิ สวณณ-
ปริกษิตตาว โหษุติ ๗

ราชา สหุพทาภรณปติมณชิตโต อมจจพุราหุณณคหปติเกหิ อหตวตถุณิวตถเอหิ
มาลาคนุชวิภูสิเตหิ ทาสกมมกราทหิ ปริวโต กมมณตฎจขานัน คจจณโต โหษิสตต
คานาเปตวา อคมาสิ ๗ ตทา กมมณตฎจขานโต อวิหุเร สษุชชโย พหลปลาโส มณุชล-
มณิปพพตปติภาโค ชมพุรุชโย อโหสิ ๗ ตสุส เหฐจยา โหษิสตตสุส สยเน ปณญาเปตวา
อูปริ กนคตารกสมากิณณัน วิตทานัน พนุชาเปตวา สานิปากาเรน ปริกษิปาเปตวา อารกษ
จปาเปตวา วิภูสิตต์ ธาติปริวาริตต์ กุมารัน อาสเน นิปชชปาเปตวา อมจจคณปริวโต
นจลลกรณจขานัน คนุชวา สวณณนจลล คณหติ ๗ อมจจา เอณูนอฏจสตรชตณจลลลاني
คณหติ ๗ กสุสกา ปน นจลลลاني คณหติ ๗ เต ตานิ คเหตุวา อิตโต จิตโต จ กสุสษุติ ๗

ราชา ปน ไอรโต วา ปารัน คจจติ ปารโต วา ไอรัน อากจจติ ๗ ตสุมี จาเน
มหนตต์ ยสุสมปตติ ทฎจกามา โหษิสตตต์ ปริวาเรตวา นิสินนา ธาติโย รณโณ สมปตติ
ปสุสิสุสามาติ อุนโต สานโต พหิ นิกษษุตา ๗ ตสุมี ชเน โหษิสตโต อิตโต จิตโต จ
โไฮเลเกนโต กิณุจิจิ อหิสุวา อฎจาย ปลลจกั อากษิตวา อานาปาเน ปริคคหิตวา
ปจมชชณานัน นิพพตเตสิ ๗ ธาติโย ชชชโยชยษุชเร วิจรรมานา โถกั จิรายิสสุ ๗ เสสรุชชานัน
ฉายา นิวตถา ๗ ตสุส ปน รุชชสุส ฉายา ปริมณทลา หุตวา อฎจาลิ ๗ ธาติโย
อชยษุชโต เอกโกติ เวเคน สานัน อุกษิปิตวา อุนโต ปริสमानา โหษิสตตต์ สยเน
ปลลจจเกน นิสินนัน ตณจ ปาฎิหาริชยั ทิสุวา คนุชวา รณโณ อารโจะสุ เทว กุมารโ เอว
นิสินโนเอว อณุณณตต์ รุชชชานัน ฉายา นิวตถา ตสุส รุชชสุส ฉายา ปริมณทลา หุตวา
อฎจาลิสิตติ ๗

ราชา เวเคนาคณุชวา ปาฎิหาริชยั ทิสุวา อูปุนทิวเส กาลเทวิลตาปเสน
อณุชลิตปคคหิตกษณ เวชิตตตวา อิทนเต ตาต ทุติยเมว วนุทษุติ อตตโน ปุตต์ วนุทิ ๗

ฉบับอยุธยาและรัตนโกสินทร์

เอกทิวส์ ราชชา วุฒิมงคล สมปตเต สกลปิตตคุณศรี เทวนคร วิย
 อลงการาเปตวา เอกนอญจสตนงคल्पโตทรสมโยคพลิตพทตสิงคานี รัชฎปริกษิตานี การาเปตวา
 อตตโน อาลมพพนนงคल्पโตทรสมโยคพลิตพทตสิงคานี สุวณณปริกษิตานี การาเปตวา
 สพุพลาภรณปติมณูทิตโต สพุพลาภการปฏิมณูทิตตอมจจพพราหฺมณคหปติเกทิต อนทตตตตนิวตฺตเถทิต
 มาลาคนุชวิภูสิตเถทิต ทาสกมฺมการาทิติตี ปริวฺโต กมฺมณฺตฎจานํ คจฺจนฺโต โพิธิตตฺตํ
 คานาเปตวา อคมาสิ ฯ ตทา กมฺมณฺตฎจานโต อวิทฺเว สมฺปนฺนจฺจาโย พหฺลปฺลาโส
 มณฺฑลมณฺธิปพุทฺตปติภาโค ชมฺพุรฺกฺโข อโหสิ ฯ ตสฺส เหนฺจฺจา มหาสฺตตสฺส สิริสยฺนํ
 ปณฺญาเปตวา อฺปริ กนฺกตารกสฺมาภินฺณํ วิตานํ พนฺธาเปตวา สมฺนฺตโต สาณํ
 พนฺธาเปตวา อารกฺขํ ฏเปตวา วิภูสิตํ ธาติตี ปริวาริตํ กุมารํ สยเน นิปฺชฺชาเปตวา
 อมจฺจคณฺปริวฺโต นงคฺลกรณฺฎจานํ คนฺดฺวา สุวณฺณนงคฺล คเหตุวา รัชฎนงคฺลคากเถทิต อิตโต
 จิตโต จ กสฺสสนฺติ อมจฺเจทิต สทฺธิ อปรารฺปํ จงฺกมฺติ ฯ ตสฺมี จาเน มหฺนฺตํ ยสฺสมฺปตฺติ
 ทฎฺฐกามา ธาตโย สาณโต พนฺธิ นิภฺชนฺดา ฯ ตสฺมี ชเน โพิธิตตฺโต กิณฺจิจิ อทิสฺวา
 เวเคน อญฺจาย ปฺลลฺงกํ อารกฺษิตฺตวา อานาปาเน ปริคฺคเหตุวา ปจฺมชฺฌานํ นิพุทฺตเตสิ ฯ
 เสสรุกฺขานํ ฉายาสฺ คตาสฺปี ตสฺมี รุกฺเช ปริมฺณทลฉายา อญฺจาสิ ฯ ธาตโย ปฺนาคนฺดฺวา
 โพิธิตตฺตํ สยเน ปฺลลฺงเกเน นิสินฺนํ ตณฺจ ปาฎิหาริยํ ทิสฺวา คนฺดฺวา วัฒนฺโถ อาโรเจสฺสุ ฯ
 ราชชา เวเคนาคคนฺดฺวา ปาฎิหาริยํ ทิสฺวา ชาตทิวเส กาทฺเทวิทฺตปาสฺส
 อณฺชลิปฺคฺคณฺทิกฺษเณ วนฺทิตตฺตวา อิทํ ทฺตียวณฺทนนฺติ วนฺทิต ฯ (ดูหน้า ๑๗๔-๑๗๕)

๒.๔ รูปศัพท์หรือคำที่แตกต่างกันมีพบอยู่มากในแต่ละฉบับ ซึ่งผู้วิจัยได้คัดเลือกมาเป็นตัวอย่าง โดยแบ่งเป็นกลุ่มตามลักษณะทางไวยากรณ์ คือ

ก. คำสมาส เช่น

- อยุธยา ใช้ กณฺณวารตฺนํ รัตนโกสินทร์ ใช้ว่า กณฺณํ รัตน
(ดูหน้า ๗๗ คาทิตี ๗)
- ล้านนา เป็น หังสกทมฺพโกณฺณจมฺยรจกฺวาทโย รัตนโกสินทร์
เป็น หังสกทมฺพโมรโกณฺณจกฺวาทโย (๑๔๗/๔)

ข. คำนามกิตก์ เช่น

- ล้านนา เป็น ฎุมลฤขณั รัตนโกสินทร์ เป็น ฎุมลฤขณั
(๗๗/๗)

- อยุธยา เป็น สีลวตุตั รัตนโกสินทร์ เป็น สีลวดี (ดูหน้า ๗๗
คาถาที่ ๙)

ค. คำกริยาภิตกั มีการเปลี่ยนนามภิตกัเป็นกริยาภิตกั เช่น

- อยุธยา เป็น นิสีทนกาเล รัตนโกสินทร์ เป็น นิสีนุณกาเล
(ดูหน้า ๙๖)

- อยุธยา เป็น สัยตุตั รัตนโกสินทร์ เป็น สงมุฎุจ (ดูหน้า ๑๒๙)

ง. คำกริยาอาชยาต เช่น

- ล้านนา เป็น อทสุสาม ภเวยยาม รัตนโกสินทร์ เป็น ทฎุจ
ลภิสสาม (หน้า ๑๗๓)

วิวัฒนาการการแต่งคัมภีร์ปฐมสมโพธิ

คัมภีร์ปฐมสมโพธิ มีทั้งฉบับภาษาบาลี และฉบับภาษาไทยทั้งสองต่างก็มี
วิวัฒนาการการแต่งต่อเติมคู่เคียงกันมา ผู้วิจัยจะกล่าวถึงทั้ง ๒ ภาษาตามลำดับ :-

๑. วิวัฒนาการการแต่งคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ฉบับภาษาบาลี

แต่เดิมคัมภีร์ปฐมสมโพธิฉบับแรก ซึ่งแต่งในล้านนามีเพียง ๙ ปริจเฉท เริ่มตั้งแต่
พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มาอุบัติให้พระครรรค์ของพระนางสิริมหามายาเทวี ใน
กรุงกบิลพัสดุ์ จนถึงตรัสรู้ และแสดงธัมมจักกัปปวัตตนสูตรโปรดปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตน
มฤคทายวัน เนื้อหาของคัมภีร์ปฐมสมโพธิล้านนวนนี้จึงกล่าวถึงพุทธประวัติในช่วงต้นเท่านั้น
ซึ่งตรงกับคัมภีร์ลลิตวิสตระะ พุทธประวัติของฝ่ายมหายาน ก็จบลงที่แสดงธัมมจักกัปปวัตตน
สูตรเท่านั้น

ต่อมาในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีการแต่งเพิ่มเติมอีก ๘ ปริจเฉท รวมกับของเดิมเป็น
๑๗ ปริจเฉท ต่อมาในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นมีผู้แต่งเพิ่มขึ้นอีก ๕ ปริจเฉท จึงกลายเป็น ๒๒
ปริจเฉท ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่น
ไกรสรวิจิตไปอาราธนาให้กรมหมื่นนุชิตชิโนรส ทรงชำระปฐมสมโพธิ เพราะทรงเห็นว่ามีความ

ผิดพลาดคลาดเคลื่อนไปมาก เพื่อให้ถูกต้องตรงกับหลักฐานในพระไตรปิฎกและอรรถกถา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระพรหมานุวัติในรตจิ่งทรงชำระตัดเติมและแทรกข้อความเข้าไปอีก ๘ ปริจเฉท จึงกลายเป็น ๓๐ ปริจเฉท แล้วทรงถอดความจากภาษาบาลีมาทรงพระนิพนธ์ปฐมสมโพธิกถา ฉบับภาษาไทยขึ้น เป็น ๒๙ ปริจเฉท เพราะรวมวิชาหมงคลกถา นุพพภาค ปริจเฉทที่ ๑ กับ วิชาหมงคลกถา ปัจฉิมภาค ปริจเฉทที่ ๒ เข้าด้วยกันตามฉบับรัตนโกสินทร์ ของสมเด็จพระพนรัตน์ ผู้เป็นอาจารย์

เหตุผลที่ทำให้มีการแต่งต่อเติมคัมภีร์ปฐมสมโพธิกันต่อ ๆ ในทุกยุคทุกสมัย เพราะคนไทยในสมัยนั้น ๆ ผู้นิยมฟังเทศน์ปฐมสมโพธิกันในวันสำคัญทางศาสนา เช่น วันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันอาสาฬหบูชา วันเข้าพรรษาและวันออกพรรษา เป็นต้น ดังความปรากฏในพระราชพิธีสิบสองเดือน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

การวิสาขบูชาที่ทำมาแต่ในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้น ตลอดจนรัชกาลที่ ๓ ก็เป็นการคงยืนที่อยู่ คือมีการพระราชกุศลเช่นได้พรรณนามาแล้วข้างต้น แต่ในท้ายรัชกาลที่ ๓ เมื่อทรงสร้างวัดสุทัศน์เทพวรารามโปรดให้ทำเกยขึ้นสำหรับตั้งพระสัตตมหาสถานรอบพระอุโบสถ และวิสาขบูชาก็ให้เชิญพระพุทธรูปออกตั้งแล้วมีเทศนาปฐมสมโพธิ ให้สัปบุรุษทยอยไปฟังและเทียบนมัสการพระพุทธรูป ที่วัดพระเชตุพนก็ให้มีตะเกียงรายรอบกำแพงแก้วเพิ่มเติมขึ้น แต่การอื่น ๆ ก็คงอยู่ตามเดิม ไม่ได้มีการเสด็จพระราชดำเนินออกวัดพระศรีรัตนศาสดารามเหมือนอย่างในปัจจุบันนี้^{๓๓}

ในอดีตมีการเทศน์กันตลอดคืนติดต่อกัน แบ่งเป็นกัณฑ์ละตอนหรือปริจเฉทหนึ่ง พระสงฆ์ผู้เทศน์ก็จะแบ่งกันเทศน์รูปละ ๑ กัณฑ์ บางครั้งอาจเทศน์ติดต่อกันถึง ๓ คืน ดังความปรากฏในพระราชพิธีสิบสองเดือน อีกตอนหนึ่ง ว่า

^{๓๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชพิธีสิบสองเดือน เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๓๓), หน้า ๙๑ - ๙๒.

แล้วทรงธรรมเทศนาในการวิสาขบูชานี้ ทั้งภาษามคธและภาษาไทย วันแรกตั้งแต่ประสูติจนถึงพรรณาด้วยมหาปริสติกขณ วันที่สองตั้งแต่เสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ จนตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ วันที่สามตั้งแต่เทศนาธรรมจักร จนถึงปรินิพพาน”

๒. วิวัฒนาการการแต่งคัมภีร์ปฐมสมโพธิ ฉบับภาษาไทย

ผู้วิจัยได้สรุปหนังสือชื่อปฐมสมโพธิ ฉบับภาษาไทย ที่แต่งตามความในปฐมสมโพธิบาลี มีอยู่ ๕ ส่วนวน คือ :-

๑. ปฐมสมโพธิ ฉบับล้านนา เป็นอักษรธรรมล้านนา มี ๙ ปริจเฉท มีลักษณะเป็นคัมภีร์ที่เป็นภาษาท้องถิ่นล้านนา มีผู้ค้นคว้าสำรวจและทำวิจัยไว้แล้ว

๒. ปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มี ๒๙ ปริจเฉท ถอดความจากภาษาบาลีมาเรียบเรียง ใช้ภาษาที่ไพเราะสละสลวย เป็นวรรณคดียอดเยี่ยม ประเภทความเรียง

๓. ปฐมสมโพธิ ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) มี ๒ ฉบับ คือ ฉบับ ๑๐ กัณฑ์ ที่เสฐียรโกเศศ และส.สาโรชกุล แปลงไว้ว่า “หนังสือปฐมสมโพธิทั้ง ๑๐ กัณฑ์นี้เล่ากันว่า สมเด็จพระสังฆราชพระองค์นั้น ทรงเห็นว่าหนังสือปฐมสมโพธิ ๒ ส่วนวนที่กล่าวมาข้างต้นนั้นเป็นเรื่องยืดยาว ใช้เทศน์ในวันวิสาขบูชาตั้ง ๓ วัน ๓ คืน จึงจะจบ เหลือกำลังที่จะตั้งใจฟังให้ตลอดได้ จึงทรงเก็บความตามคัมภีร์ต่าง ๆ มาทรงพระนิพนธ์ขึ้น พอดีจะเทศน์จบในวันวิสาขบูชาวันเดียว”^{๙๙} และฉบับ ๓ กัณฑ์ เป็นฉบับที่ย่อลงเพื่อให้เหมาะสมกับการใช้เทศน์ ตามคำแปลที่ว่า “พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่า พระเจ้าแผ่นดินซึ่งมีพระราชธุระมากนั้น หาโอกาสที่จะทรงฟังเรื่องปฐมสมโพธิในวันวิสาขบูชาให้ตลอดทั้งเรื่องได้ยาก จึงทรงอาราธนาให้สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงนิพนธ์ถวายเทศน์ในราชการ ณ วันวิสาขบูชาจำนวนเป็นดังนั้นจริง คือมีอารัมภกถาเป็นเทศน์ถวายหลวง และมีถวายพระพรในอวสาน ถ้อยคำจำนวนตรงกับเทศน์กัณฑ์ที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๙ แห่งปฐมสมโพธิ ๑๐”^{๑๐๐}

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕.

^{๑๐๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, ปฐมสมโพธิกถา, หน้า (๕)

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๕) - (๖).

๔. ปฐมสมโพธิ มหาปธานทุกกรกิริยา ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฤทธิ) วัดอรุณราชวราราม เมื่อครั้งยังเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ครองวัดบพิตรพิมุข โรงพิมพ์วัชรินทร์ ร.ศ.๑๑๑ (พ.ศ.๒๔๓๕) และยังเป็นหนึ่งในจำนวนพระเถระ ๓๐ รูปที่แต่งถวายเทศน์ในรัชกาลที่ ๕

๕. ปฐมสมโพธิ ของพระมหาเถระ ๓๐ รูป แต่งถวายเทศน์ ในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประสงค์จะพึงเทศน์ปฐมสมโพธิที่เป็นจำนวนของพระเถระในรัชสมัยของพระองค์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้แต่งขึ้น โรงพิมพ์ไท พิมพ์เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๑ เป็นการนำฉบับภาษาบาลีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มาแปลเป็นจำนวนเทศน์ มีการยกบาลีขึ้นต้นที่เรียกว่า "แปลร้อย" แบบเดียวกับเทศน์มหาชาติ ใช้ภาษาได้ไพเราะสละสลวย เป็นการแต่งตามแนวปฐมสมโพธิกถา ฉบับภาษาไทย ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีรายนามผู้แต่งแต่ละปริจเฉทดังนี้

๑. วิวานมงคลกถา นุรพภาค ปริจเฉทที่ ๑ พระพิมพ์ลธรรม (ชั้น) วัดพระเชตุพน แต่ง
๒. วิวานมงคลกถา ปัจฉิมภาค ปริจเฉทที่ ๒ หม่อมเจ้าสมเด็จพระพุทธราชาจารย์ (ทัต) วัดพระเชตุพน แต่ง
๓. ตุสิตปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๓ พระญาณสมโพธิ (คำ) วัดมหาธาตุ แต่ง
๔. ศัพทภาณิกขมนปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๔ พระราชมุนี (แสง) วัดสุทัศน์เทพวราราม แต่ง
๕. ลักษณะปริคคานนปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๕ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) วัดราชบูรณะ แต่ง
๖. ราชภิเสกปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๖ พระเทพกวี (นิม) วัดเครือวัลย์ แต่ง
๗. มหากิณิกขมนปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๗ พระธรรมวโรดม (ฤทธิ หรือ ริด) วัดบพิตรพิมุข (ต่อมาได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ โปรดให้ย้ายไปครองวัดอรุณราชวราราม) แต่ง
๘. ทุกกรกิริยาปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๘ พระพรหมมุนี (เหมื่อน) วัดบรมนิวาส แต่ง
๙. พุทธบูชาปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๙ พระสุเมธาจารย์ (สี) วัดชนะสงคราม แต่ง
๑๐. มารวิชัยปวีรบรรต ปริจเฉทที่ ๑๐ พระธรรมกิตติ (แจ้ง) วัดรังษี (ต่อมาบูรณปฏิสังขรณ์เป็นวัดบวรนิเวศวิหาร) แต่ง

๑๑. อภิสิมโพธิกถาปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๑ สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร
แต่ง
๑๒. โพธิสัพพัญญูปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๒ สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์
แต่ง
๑๓. พรหมัชฌายะปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๓ พระคุณวงศ์ (สน) วัดปริมาภิชาต แต่ง
๑๔. พระอัมมจักกัปปวัตตนปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๔ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม
พระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร แต่ง
๑๕. อนัตตลักขณปริยาย ยสบรรพชาปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๕ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า
กรมหลวงชินวราลงกรณ วัดราชบพิธ แต่ง
๑๖. อรุณเวลคณปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๖ หม่อมเจ้าพระประภากร วัดบวรนิเวศวิหาร
แต่ง
๑๗. อัคคสาวกบรรพชาปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๗ หม่อมเจ้าพระธรรมมุนี
วัดบวรนิเวศวิหาร แต่ง
๑๘. กปิลวัดตุคณปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๘ พระธรรมปาโมกข์ (แพ่ง)
วัดมกุฏกษัตริยาราม แต่ง
๑๙. พิมพ์พิลาปปริวรรต ปริจเฉทที่ ๑๙ พระธรรมภาณพิลาศ (ผ่อง)
วัดประยุรวงศาวาส แต่ง
๒๐. สากยราชบรรพชาปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๐ พระอมรวิภักขิต (อ่อน)
วัดนิเวศธรรมประวัติ แต่ง
๒๑. เมตเตยยพยากธปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๑ พระพิมพ์ธรรม (ดิส หรือ ชิต)
วัดมหาธาตุ (ต่อมาได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระวันรัต) แต่ง
๒๒. พุทธปิตุนิพพานปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๒ พระสรภาณกวี (อิม) วัดมหาธาตุ แต่ง
๒๓. ยมกปาฏิหาริย์ปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๓ พระญาณไตรโลก (กล่อม)
วัดสุวรรณดาราราม แต่ง
๒๔. เทสนาปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๔ พระปริยัติวงศาจารย์ (วิญญู)
วัดบรมวงศ์อิศรวราราม แต่ง
๒๕. เทโวโรหนปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๕ พระธรรมราชาอนุวัตร (ต่าย) วัดเสนาสนาราม
แต่ง

๒๖. สาวกปรินิพพานปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๖ พระอริยกวี (พลับ)
วัดพิชัยญาติการาม แดง

๒๗. มหาปรินิพพานสูตรปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๗ สมเด็จพระวันรัต (แดง)
วัดสุทัศนเทพวราราม แดง

๒๘. ธาตุวิภังขณปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๘ พระศรีสุทธีวงศ์ (เขียว) วัดราชาธิวาส แดง

๒๙. มารพันธปริวรรต ปริจเฉทที่ ๒๙ พระธรรมเจดีย์ (อยู่) วัดโมลีโลกยาราม แดง

๓๐. ปัญจอันตรธานกถา ปริจเฉทที่ ๓๐ พระอริยมุนี (เอม) วัดเทพศิรินทราวาส
แดง^{๑๑}

คัมภีร์ปฐมสมโพธิ มีวิวัฒนาการมายาวนานไม่น้อยกว่า ๕๐๐ ปี มีอิทธิพลต่อการนับถือพระพุทธศาสนา และคติความเชื่อของพุทธศาสนิกชนชาวไทยเป็นอย่างมาก ทั้งยังเป็นวรรณคดีที่ทรงคุณค่าทั้งในด้านอรรถกถาและสุนทรียศาสตร์ มีผู้ศึกษาวิจัยกันเป็นจำนวนมาก^{๑๒} เป็นวรรณกรรมที่ส่งผลสะท้อนให้เกิดจินตนาการในการสร้างสรรค์ศิลปะของช่างไทย ในด้านจิตรกรรม ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถ พระวิหาร ตามพระอารามต่าง ๆ มากมาย ในด้านประติมากรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้ทรงคิดแบบพระพุทธรูปปางต่าง ๆ ขึ้น ๓๗ ปาง ตามคัมภีร์ปฐมสมโพธิ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชปรารภให้พระองค์ตรวจพระอิริยาบถของพระพุทธเจ้าซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์ต่าง ๆ แบบพระพุทธรูปทั้ง ๓๗ ปางนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ช่างหล่อด้วยทองแดง หน้าตักกว้าง ๔ นิ้ว ปางละ ๑ องค์ รวมเป็นพระพุทธรูป ๓๗ องค์ แล้วอัญเชิญไปประดิษฐานไว้ที่หอพระปริตร ซ่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ด้านตะวันออก อิทธิพลของคัมภีร์ปฐมสมโพธิดังกล่าวข้างต้นนั้นปรากฏให้เห็นอยู่โดยทั่วไป ผู้สนใจสามารถศึกษาหาความรู้ในด้านนั้น ๆ ได้ไม่ยาก ผู้วิจัยจึงไม่จำเป็นต้องนำมากล่าวไว้ในที่นี้อีก

^{๑๑} ดู พระเถระ ๓๐ รูป, ปฐมสมโพธิ, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไท, ๒๔๗๑).

^{๑๒} ดู วงเดือน สุขบาง, การศึกษาปฐมสมโพธิกถาในแนวสุนทรียะ, (ปริญญาานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๔).